

ทฤษฎีการประพันธ์ในอสังการศาสตร์

อสังการศาสตร์เป็นวิชาว่าด้วยทฤษฎีการประพันธ์ หรือเป็นความรู้ว่าด้วยการ ตกแต่งประดับประดาคำประพันธ์ให้ไพเราะงดงามสละสลวย มีความหมายลึกซึ้งกินใจ การประพันธ์ที่กล่าวในที่นี้อาจจะหมายถึงการพูดหรือการแต่งหนังสือก็ได้ การพูดให้มีความไพเราะเพราะพริ้ง ถูกต้องตามแบบแผนของภาษา ภาษาอังกฤษเรียกว่า Rhetoric การแต่งคำประพันธ์ให้ไพเราะงดงามถูกต้องตามแบบแผนของการประพันธ์ และมีหลักเกณฑ์ต่าง ๆ ทั้งคำและการใช้เสียง การใช้คำ และการใช้ความหมายของคำ หรือของข้อความ ตลอดจนวิธีการประพันธ์ให้ดี และวิธีพิจารณาคำประพันธ์ ทราบถึงคุณ และโทษของคำประพันธ์ ภาษาอังกฤษเรียกว่า Poetics ซึ่งตรงกับภาษาสันสกฤตว่า อสังการศาสตร์

ป.ส. ศาสत्री ได้ให้นิยามของคำว่าอสังการไว้ว่า "อสังการคือเครื่องประดับของคำประพันธ์"¹ และได้ให้ความหมายของคำว่าอสังการศาสตร์ไว้ว่า "คำว่า อสังการศาสตร์นี้แปลว่าตำราว่าด้วยการประดับ" ได้แกตำราประเภท 1 ในภาษาสันสกฤต อันกล่าวถึงลักษณะ ประโยชน์ วิธีการแต่งและวิธีการติชมหนังสือประเภทวรรณคดี"² นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นความจำเป็นของอสังการศาสตร์ในการแต่งหนังสือต่าง ๆ ว่า

¹ วาคุภฏะ, อสังการศาสตร์ของวาคุภฏะ (ป.ส. ศาสत्रीแปล). พิมพ์เป็นอนุสรณ์

ในงานฉานนกิจที่ กุณหญิงรีว เกษตรทิวไรกรรม 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 41.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

... คราวนี้เราจะกล่าวถึงประมวลอลงการ อันไม่มีอยู่แล้วไซ้ คำประพันธ์แท้ที่ปราศจากโทษทั้งหลาย และประู่กอบไปด้วยคุณทั้งหลาย ก็ยังไม่สง่าเหมือนรูปรางหญิงอันสักแต่ปราศจากลักษณะที่ชั่ว และกอบด้วยลักษณะที่ดีแต่เท่านั้น ก็ยังไม่สง่า ฉะนั้น...¹

บางตอนก็ไ้กล่าวสรุปความหมายของอลงการไว้ว่า "ภาพย์บังเกิดความรักที่ยืนค้อย่างยิ่งในใจพวกนักปราชญ์ ด้วยขอความขอดี ๆ ขอความขอนั้น ๆ โดยส่วนมากก็เป็นอลงการ"²

อลงการศาสตร์จึงมีความจำเป็นในการแต่งกวีนิพนธ์ เพราะเปรียบเสมือนกับเสื้อผ้าอาภรณ์และเครื่องประดับกายของบุคคล ถ้าบุคคลใดแต่งกายดีประดับประดารา่างกายให้งดงามก็จะทำให้บุคคลนั้นดูสวยงามสง่าขึ้นกว่าเดิม นักออลงการศาสตร์บางคนเช่นภามหะ³ (Bhamaha)

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

³ A.K. Warder, Indian Kāvya Literature (Delhi : Motilal Banarsidass, 1972), p. 83.

194 Bhamaha...there are those who make much of "ornament" alaṅkāra in the sense of metaphor, etc. (the figures). By way of analogy they say a woman's face does not look beautiful without ornaments (figures) is external, desiring rather 'ornamentation'...there are in facts two kinds of 'ornament', namely speech and what expressed, therefore the definition of kāvya is 'speech and meaning combined' sabdārthau sahita. From the context we see that this does not mean any speech and meaning: both must be 'ornament' alaṅkāra to produce kāvya, in other words they must be beautiful. Beautiful speech with beautiful meaning, an essential part of the latter being that it is figurative.

ได้เปรียบเทียบอสังการในการประพันธ์ไว้ว่า เหมือนเครื่องตกแต่ง ไม้แกะเสี้ยน
 อารมณ์ เพชรนิลจินดา หรือเครื่องประดับของงานประพันธ์ กวีชาติอื่นไม่เฉพาะในภาษา
 สันสกฤตเท่านั้น ในภาษากรีกและละตินต่างก็เห็นพ้องกันว่าเครื่องประดับหรืออสังการนี้
 เป็นสิ่งจำเป็นที่ขาดไม่ได้สำหรับกวีนิพนธ์ กวีนิพนธ์ต้องอาศัยทั้งพาดสังการ ไม้ใช้อสังการ
 อาศัยกวีนิพนธ์

วามนะ¹ (Vāmana) กล่าวถึงกาวยะไว้ว่า "กาวยะมีความงามเป็นส่วนสำคัญ
 ภาพพจน์เป็นเพียงเครื่องประดับที่มีความสำคัญน้อยกว่า"

เนื่องจากชาวอินเดียมีความสนใจในกวีนิพนธ์มาตั้งแต่หลายพันปีมาแล้ว จึงได้
 มีผู้เริ่มศึกษาหาความรู้ทางด้านนี้อย่างจริงจังและได้รวบรวมหลักเกณฑ์การประพันธ์ต่าง ๆ
 จากวรรณคดี ตั้งแต่สมัยโบราณจนสมัยต่อมาขึ้นเป็นศาสตร์แขนงหนึ่งเรียกว่า อสังการศาสตร์

อสังการศาสตร์แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ อสังการด้านเสียงหรือคำ
 เรียกว่าศัพท์พาดสังการ และอสังการด้านความหมาย เรียกว่าอรรถพาดสังการ อสังการ-
 ศาสตร์มีทั้งที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤตและภาษาบาลี อสังการศาสตร์ที่แต่งเป็นภาษาสันสกฤต
 นั้นมีผู้แต่งและวางกำหนดกฎเกณฑ์ไว้เป็นทฤษฎีมากมาย ส่วนที่แต่งเป็นภาษาบาลีนั้นมี
 เพียงเล่มเดียวคือพระคัมภีร์สุโฆชาสังการ หรือบางที่เรียกว่า สัททาวีเศษ พระมหาสามี
 สังขรักชิต พระเถระชาวสิงหลเป็นผู้รจนาเป็นคาถาทลอค เฉพาะคาถาที่เป็นหลักของการ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96 - 97.

"The qualities are essential to kāvyā and give it its beauty, says Vāmana, whilst the figures of speech are unessential adornments which merely enhance the beauty. The proper combination of the qualities requires great delicacy and subtlety (especially in the case of 'clarity' and 'strength')".

แตงหนังสือมีประมาณ 368 คาดา นอกจากนี้ยังมีคาดาที่เป็นอุทาหรณ์อีก แบ่งเป็นตอน เรียกว่าปริเฉท ดังนี้

1. โทสาวโพชะ แดงเรื่องโทษของคำ ของความ และของประโยค
2. โทสบริหาราวโพชะ แดงเรื่องวิธีแก้ไขโทษต่าง ๆ นั้น
3. คุฎาวโพชะ แดงเรื่องคุณของการแตงหนังสือ
4. อักดาลังการาวโพชะ แดงเรื่องการแตงความ
5. ภาวารสาวโพชะ แดงภาวะและรส¹

2.1 ความเป็นมาของอสังการศาสตร์

ทฤษฎีการประพันธ์หรือคำรว่าคำวยการประคับตกแตงถอยค่าของภาษาเพื่อใช้ในการแตงค่าประพันธ์ เป็นคำรว่าประเภทหนึ่งของภาษาสันสกฤต คำรว่านี้กล่าวถึงลักษณะประโยชน์ วิธีการแตงและวิธีการคิชมหนังสือประเภทวรรณคดี ทฤษฎีการประพันธ์นี้มีอิทธิพลต่อการแตงค่าประพันธ์ในภาษาสันสกฤตมากกว่าอย่างอื่น จนกระทั่งเกิดมีอสังการทฤษฎีขึ้น

อสังการทฤษฎีนี้ได้อธิบายคำอสังการให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง คำวยการเปรียบเทียบว่า คำหรือบทหรือกรองคือโครงร่าง (กรรึระ) เรียกว่ากาวยศรีระ ซึ่งจะต้องมีเครื่องประคับ เครื่องประคับที่สำคัญมีอยู่ 2 อย่างคือ ศัพท (sound) และอรรถ (ความหมาย- sense) ดังที่ภามหะได้เปรียบเทียบไว้ว่า หญิงสาวสวยแต่ไม่มีเครื่องประคับก็ไม่งามสมบูรณ์ เช่นเดียวกับโครงร่างของรอยกรองซึ่งมีองค์ประกอบ 2 อย่างคือ ศัพทและอรรถ อสังการก็มีองค์ประกอบ 2 อย่างเหมือนกัน อย่างหนึ่งใช้ประคับเสียงเรียกว่า ศัพทอสังการ เช่น ยมก อนุปราส เป็นต้น หน้าที่ของศัพทอสังการทำให้เสียงรื่นหู ส่วนอสังการอีกอย่างหนึ่งใช้ประคับความหมาย เรียกว่า อรรถอสังการ เช่น อุปมา รูปกะ

¹แย้ม ประพันธ์ทอง, พระคัมภีร์สุโพชาอสังการ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2516), หน้า 5-6.

เป็นต้น ความหมายของคำอสังการ เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ตอนแรกหมายถึงภาพพจน์ และความไพเราะของคำ ของเสียง เช่น อุปมา รูปกะ ยมก เป็นต้น ต่อมาในสมัยของทัณฑิน¹ มีความหมายมากขึ้น คือหมายถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดความสวยงามในบทร้อยกรอง เรียกว่า กาวยโศภา หมายความว่า อะไรก็ตามที่ทำให้บทร้อยกรองนั้นน่าอ่านก็นำมาไว้ได้ทั้งนั้น

อสังการนี้คือส่วนหนึ่งที่เป็นชีวิตจิตใจของการประพันธ์ ซึ่งมี 8 อย่าง คือ รส อสังการ คุณ ฤทธิ ชวนิ อนุมิติ วโกรคติ เอาจิตย ความคิดทั้ง 8 อย่างนี้ถึงแม้จะเป็นอิสระแก่กัน แต่มีความสำคัญไม่เท่ากัน บางอย่างก็สัมพันธ์กันจนแยกไม่ออก เช่น คุณกับฤทธิ ดังนั้นถ้าศึกษาริตก็ต้องศึกษาคุณด้วย บางทีก็เอามารวมกัน เรียกว่า ฤทธิ-ทฤษฎี หรือ คุณ-ฤทธิทฤษฎี ทัณฑินเป็นผู้สนับสนุนทฤษฎีนี้

ภรต หรือภรตมุนีเป็นผู้รจนานาฏยศาสตร์ (ตำรารำ) และเป็นคนแรกที่สนับสนุนรสทฤษฎี เพราะฉะนั้นรสทฤษฎีจึงเป็นทฤษฎีแรกในการประพันธ์สันสกฤต ภรตถือว่ารสเป็นเรื่องสำคัญที่สุดในการที่จะชวนซึ่งชื่นชอบเรื่องที่เกี่ยวข้องกับบทละคร ต่อมาผู้นำรสไปใช้ในการประพันธ์อื่น ๆ ด้วย

ความคิดเห็นเรื่องรสนี้แพร่หลายมากในสมัยของนักอสังการศาสตร์ 2 คน คือทัณฑินและภามหะ แต่เขาก็ไม่สนใจเพราะเขาเห็นว่าเป็นเรื่องของบทละครมากกว่า หลังจากสมัยของภามหะก็เป็นสมัยของวามนะ อุทภฏะ (Udbhata) และรุทภฏะ (Rudrata) เขาเห็นว่ารสมีความสำคัญมากขึ้น และได้เอา "รส" ไปปนกับ "ชวนิ" เพื่อวิจารณ์บทร้อยกรอง จึงทำให้เกิดรส-ชวนิทฤษฎี (Rasa-Dhvani theory) ภามหะผู้เขียนกาวยอสังการ เป็นผู้สนับสนุนทฤษฎีนี้อย่างแข็งขัน เมื่อประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 7

นอกจากภรตมุนีจะถือว่ารสเป็นเรื่องสำคัญที่สุดในเรื่องบทละครแล้ว ยังได้กล่าวถึงภาพพจน์ไว้ 4 อย่างคือ อุปมา รูปกะ ทีปกะ และยมก ต่อมาภามหะได้เติมเข้า

¹ ทัณฑิน (Dandin) ผู้รจนาทำราอสังการศาสตร์เล่มที่ชื่อว่า กาวยาทรรศ (Kāvya-darśa) เป็นนักอสังการศาสตร์คนหนึ่งสนับสนุนคุณ-ฤทธิทฤษฎี.

ไปอีก และบางอย่างก็คิดขึ้นเอง ในหนังสือภักติกาวยะ และกาวยทรรศของทันทิน เขา
ก็ได้เพิ่มเติมเข้าไปอีก ในศักราชวายนันตะของอัปัยยะทีกนิท วรรณาดังการมีถึง 125 อย่าง

ภามหะคิดว่าภาษาในร้อยกรองจะต้องมีการแสดงออกที่แตกต่างจากภาษา
ธรรมดาที่ตรงไปตรงมาเรียกว่า "วโกรคติ" วโกรคติ คือสิ่งที่ชี้ให้เห็นความแตกต่าง
ระหว่างภาษาธรรมดาและภาษาร้อยกรอง และมีอำนาจที่จะเปลี่ยนแปลงภาษาธรรมดา
ให้เป็นภาษาร้อยกรองได้ เขากล่าวว่า "ร้อยกรองทุกประเภทไม่ว่าจะเป็นมหากาพย์
บทละคร หรือโศลกเพียงบทเดียว ก็ต้องมีวโกรคติ" ภามหะได้กล่าวถึงภาพพจน์ด้วยว่า
มีความสำคัญของวโกรคติอยู่ในภาพพจน์ด้วย เพราะถ้าไม่มีวโกรคติ ภาพพจน์หรืออสังการ
ก็มีไม่ได้ เพราะฉะนั้นก็พยายามให้มีวโกรคติในข้อเขียนของตัวให้ได้ กุนตกะ
(Kuntaka) ได้ยืมเอาความคิดนี้มาปรับปรุงเป็นทฤษฎี เรียกว่า วโกรคติทฤษฎี
(Vakrokti theory) ซึ่งเขาถือว่าวโกรคติเป็น "ชีวิต" ของการประพันธ์

ความคิดเรื่องเอาจิตย (aucitya - ความเหมาะสม) ก็เป็นที่รู้จักของพวก
นักอสังการทฤษฎีเหมือนกัน โดยเฉพาะในเรื่อง "โหม" และบางทีก็ในเรื่อง "คุณ"
เกษเมนทร (Ksemendra) มีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 ได้พยายามจะยกให้อาจิตยะ
เป็นชีวิตของบทร้อยกรอง และกุนตกะก็เป็นผู้ที่เห็นความสำคัญของทฤษฎีนี้ จนกระทั่ง
เกิดเป็นเอาจิตยทฤษฎี (The theory of aucitya) ขึ้น ทันทินได้เคยกล่าวถึง
เรื่องนี้ไว้แล้วว่าส่วนต่าง ๆ ของโครงเรื่องควรจะสนับสนุนกัน คุณศัพท์ที่ไม่เหมาะสมกับ
ความคิดเห็นที่สำคัญไม่ควรใช้ และการพรรณนาก็ควรใช้ให้เหมาะสมกับโอกาส แต่เขาไม่ได้
เรียกชื่อว่า เอาจิตยะ เท่านั้น

สรุปแล้วชีวิตจิตใจของการประพันธ์ทั้ง 8 ชนิดนั้น ทำให้เกิดทฤษฎีต่าง ๆ

ดังนี้

1. รสทฤษฎี
2. อสังการทฤษฎี
3. คุณ-รศีทฤษฎี

4. รศ-ฉวนิทฤษฎี
5. วโภกรกิตฤษฎี
6. เอาจิตยทฤษฎี

นักอสังการศาสตร์โคสนับสนุนทฤษฎีต่าง ๆ นี้แตกต่างกันไป แล้วแต่
 ว่าคนใดจะเห็นว่าเรื่องใดสำคัญที่สุดในการร้อยกรอง นอกจากนั้น เขายังได้รวบรวม
 แต่งขึ้นเป็นตำราอสังการศาสตร์ขึ้นสนับสนุนแนวความคิดของเขามากมาย หลายเล่มมาตั้ง
 แต่ประมาณ 100 ปีก่อนคริสต์ศักราช อันที่จริงชาวอินเดียรู้จักใช้อสังการในการแต่งคำ
 ประพันธ์มาตั้งแต่สมัยพระเวทแล้ว เพราะปรากฏการใช้เสียงซ้ำของพยัญชนะและคำใน
 คัมภีร์พระเวทหลายตอนด้วยกัน ดังนั้นอสังการคำเสียงหรือคำใดแก้ศัพท์อสังการจึงมีมา
 นานหลายพันปีแล้ว แต่เพิ่งมีผู้รวบรวมขึ้นเป็นทฤษฎีและเรียกว่าศัพท์อสังการ ซึ่งเป็นส่วน
 หนึ่งของอสังการศาสตร์ แสดงว่าผู้ที่รวบรวมกำหนดกฎเกณฑ์และวิธีการแต่งคำประพันธ์นั้น
 ได้ศึกษาหาความรู้ทางแขนงนี้อย่างจริงจังจากการอ่านและศึกษาวิธีการแต่งจากวรรณคดี
 ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบันนี้

ตำราเกี่ยวกับอสังการศาสตร์เล่มแรกคือนาฏยศาสตร์ของภทรมุณี ซึ่งแต่งใน
 คริสต์ศตวรรษที่ 1 แต่ พี.วี. กานะ (P.V. Kane) เขียนไว้ในหนังสือ History
 of Sanskrit Poetics ว่า "นักเขียนเกี่ยวกับอสังการสมัยใหม่บางคนได้ให้ความ
 เห็นว่าอัคนิปุราณะเป็นต้นตอของการเขียนเกี่ยวกับวิชาความรู้ทั้งหลาย"¹ แสดงว่านัก
 เขียนเหล่านี้เชื่อว่าอัคนิปุราณะเป็นตำราอสังการศาสตร์ที่เกากวานาฏยศาสตร์ของภทรมุณี
 แต่ก็มีนักอสังการศาสตร์อีกหลายคนที่มีความเห็นค้านกับความคิดนี้ คือเห็นว่า นาฏยศาสตร์
 ของภทรมุณีเป็นตำราอสังการศาสตร์เล่มแรก ส่วนอัคนิปุราณะเป็นงานรวบรวมวิชาความ
 รู้เขามาไว้ด้วยกันในภายหลัง

¹ P.V. Kane, History of Sanskrit Poetics (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p. 3.

สมัยต่อมาได้มีผู้ค้นคว้าศึกษาและแต่งตำราว่าด้วยอสังการศาสตร์ขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เช่น งามหะ ได้เขียนทฤษฎีการแต่งคำประพันธ์ที่มีชื่อเสียงเล่มหนึ่ง คือ กาวยาดังการ (Kāvyaśāstra) อุทกฤษ เขียนเรื่องกาวยาดังการสังเคราะห์ (Kāvyaśāstrasamgraha) และ งามหวิวารณ์ (Bhāmahavivarna) ซึ่งเป็นหนังสืออธิบายงานของงามหะ เขามีชื่อเสียงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 8

นักเขียนทฤษฎีการประพันธ์คนต่อจากงามหะ คือ กวีและนักวิจารณ์ผู้เป็นที่รู้จักกันคือ ทัมจิน ผู้แต่งกาวยาทรศ เขามีชื่อเสียงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 8 เขาเป็นนักทฤษฎีคนแรกที่เขาใจใส่ใน "คุณ-วิธี" ในกวีนิพนธ์ คนต่อมาที่สนใจ "คุณ-วิธี" ในกวีนิพนธ์คือความนะ เขามีชื่อเสียงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 9 และงานที่มีชื่อเสียงของเขา ก็คือ กาวยาดังการสูตร (Kāvyaśāstrasūtra) ในทางอสังการศาสตร์ เขาเป็นที่รู้จักในนามของตัวเอกของวิธีทฤษฎี และเขาเป็นคนแรกที่ทำให้ความคิดเกี่ยวกับวิญญาณของกวีนิพนธ์ ในความคิดของเขาวิธีคือวิญญาณเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดของคำประพันธ์

อุทกฤษ เขียนกาวยาดังการ เขามีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 9 ค่ายอานันทวรณะ (Ānandavardhana) สุนทรียกรผู้มีชื่อเสียง เขียนชวันยาโลก (Dhvanyāloka) และอธิบายของชวันยาโลก คือ ชวันยาโลกโลจนะ (Dhvanyālokalocana) อภินาคุปะตะ (Abhinavagupta) เขียนขึ้นเมื่อปลายคริสต์ศตวรรษที่ 10

นอกจากนี้ยังมีภักฏ โลลลฎะ (Bhatta Lollata) ซึ่งเชื่อกันว่ามีชื่อเสียงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 8 และศรี สังกุกะ (Śrī Śankuka) ซึ่งมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 9 งานของเขาทั้งสองไม่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ แต่ความคิดเห็นของเขาเกี่ยวกับ

รส (Rasa) ปรากฏว่าถูกคัดลอกมาอย่างอยู่เสมอ เช่น อภินวาทที (Abhinavabhārtī) ซึ่งเป็นอรรถาธิบายเกี่ยวกับนาฏยศาสตร์ของอภินวาคปุตะ กาวยประกาศ (Kāvya prakāśa) ของมัมมภู และกาวยานุศาสตร์ (Kāvya ānūsāsana) ของเหมจันทร (Hemacandra) ในคริสต์ศตวรรษที่ 10 ปรากฏชื่อ ภัฏฐ นายกะ (Bhaṭṭa Nāyaka) เป็นผู้ที่มีชื่อเสียงทางด้านตีความหมายของรสสูตร (Rasa sūtra) เช่นเดียวกับภัฏฐ โดลลภู และศรี สังกุกะ เขาเป็นผู้แต่งหฤทัย-ทรพณะ (Hṛdayadarpaṇa) ซึ่งปัจจุบันนี้ต้นฉบับสูญหายไปแล้ว

ในช่วงนี้ม้งานสำคัญ ๆ ทางด้านการละครอื่น ๆ อีก เช่น ทศรูป (Daśarūpa) ของธัญชัย (Dhanañjaya) งานชิ้นสำคัญอื่น ๆ อีกที่แต่งขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 10 คือ กาวยเกาทุกะ (Kāvya kautuka) ของภัฏฐ เทาตะ (Bhaṭṭa Tauta) ปัจจุบันงานชิ้นนี้ก็สูญหายไปเช่นเดียวกัน แต่ยังคงอาจอิงอยู่ในอภินวาทที และเอาจิตยวิจาร์จรรจา (Aucityavicāracarcā)

งานอื่น ๆ ในคริสต์ศตวรรษที่ 10 นี้ มีกาวยมีมังสา (Kāvya mīmāṃsā) ของยายาวารีย ราชเศขร (Yāyāvāriya Rājasekhara)

ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 งานชิ้นที่เด่นชิ้นหนึ่งของศตวรรษนี้คือวโกรกตีชีวิต (Vakroki jīvita) ของกุนทกะ (Kuntaka) นักทฤษฎีคนอื่น ๆ ของคริสต์ศตวรรษนี้ก็คือ ราชนก มหิมภัฏฐะ (Rājanaka Mahimabhāṭṭa) งานของเขาคืออวยักตีวิเวกะ (Vyaktiviveka) เขาเป็นนักขานิทฤษฎี (Dhvani theory) ทฤษฎีของมหิมภัฏฐะนี้ บางทีก็รู้จักกันในภาษาสันสกฤตว่า อนุมิติวาท (Anumitivāda)

นักศึกษาคืออีกคนหนึ่งที่มีชื่อเสียงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 นี้ คือ กษัตริย์โกชะ แห่งธาระ (King Bhoja of Dhāra) ศฤงคารประกาศ (Śṛṅgāraprakāśa) ซึ่งเป็นงานเล่มใหญ่ของเขาเกี่ยวกับมโนทัศน์ที่นารูของทฤษฎีการประพันธ์ งานที่น่าเชื่อถือได้อีกชิ้นหนึ่งของโกชะก็คือสรวิศวัตกันฐารภณ (Sarasvatīkanthābharana)

นอกจากนี้ในศตวรรษนี้ยังมีศตงคารติลิก (Śrīngāratilaka) ของรุทร (Rudra) อีกนัยหนึ่งชื่อว่า รุทรภักฏะ (Rudrabhāṭṭa)

นักเขียนคนสำคัญคนต่อไป ซึ่งมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 11 นี้คือ ~~.....~~ เกษเมนทร ~~.....~~ ศิษย์ของอกินวคูปตะ ผลงานกวีนิพนธ์ของเขามีอยู่ 3 เรื่องได้แก่ เอาจิตยวิจารจรจา (Aucityavicāracarcā) สุวฤตคตติลิก (Suvṛttatilaka) และกวีกันฐาภรณ์ (Kavikanṭhabharāṇa)

มีมฏะผู้แต่งกาวยประกาศมีชื่อเสียงอยู่ตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 11 กาวยานุศาสตร์ของเหมจันทร มีชื่อเสียงอยู่ตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 11 หรือต้นคริสต์ศตวรรษที่ 12 นักเขียนรวมสมัยกับเหมจันทรได้แก่ วาภฏะ (Vāgbhaṭa) ผู้แต่ง วาภฏาลังการ (Vāgbhaṭālaṅkāra) ในคริสต์ศตวรรษนี้ยังมีรุษยะ (Ruyyaka) ผู้แต่งอลังการ-สรวิสวะ (Alaṅkāra-sarvasva) และนาฏกมีมางสา (Nāṭakamīmāṃsā) ซึ่งเป็นตำราการละคร

ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 12, 13 และ 14 ความสนใจอยู่ที่การละครและ ทฤษฎีการละคร นาฏยพรปณะ (Nāṭyadarpaṇa) ของรามจันทร (Rāmacandra) และกุนจันทร (Guṇacandra) และภาวประกาศ (Bhāvaprakāśa) ของ สารทาทนยะ (Sārādātanya) งานทั้งสองชิ้นนี้เป็นงานที่สำคัญมากทางด้านการละคร และรส

ในคริสต์ศตวรรษที่ 13 มีนาฏกลักษณรัตนโกษ (Nāṭakalakṣaṇaratnakosa) ของสาครนันดิน (Sāgaranandin) และนาฏกปริภาษ (Nāṭakaparibhāṣa) ของสิงคภูบาล (Śingabhūbala) ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14 งานอื่นอีก 2 ชิ้นเป็น ทฤษฎีการละคร

จันทรालอก (Candrāloka) ของชยเทวะ (Jayadeva) แต่งขึ้นในราว คริสต์ศตวรรษที่ 13 เนื้อหาของเรื่องนี้เป็นเรื่องการประพันธ์สันสกฤต ในหนังสือเล่มนี้มี บทที่ว่าด้วยอลังการซึ่งเป็นที่ยุ้จักกันดีในหมู่นักศึกษา นอกจากนี้ยังมีสาหิตยพรปณะ

(Sāhityadarpaṇa) ของวิศวานาถ (Viśvanātha) ซึ่งแต่งขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 14 งานของวิศวานาถเล่มนี้แต่งขึ้นเช่นเดียวกับมัมมภูกะ คือเกี่ยวกับการละครควายและกวีนิพนธ์ควาย เขาสนใจในกวีนิพนธ์ดีเหมือนมัมมภูกะ แต่เน้นทางด้านรสของกวีนิพนธ์มากกว่า

ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 15 และ 16 ในคริสต์ศตวรรษที่ 15 นักเขียนที่เฟื่องแห่งยุคนี้คือ ภานูตัตตะ (Bhānūdatta) ผู้ซึ่งประพันธ์งานเกี่ยวกับรสไว้ 2 ชิ้น คือ รสสมาญจรี (Rasamañjarī) เกี่ยวกับนายก-นายิกา (nāyaka-nāyikā) และศตงคาร (Śṛṅgāra) และรสตรังคินี (Rasatarāṅginī) เกี่ยวกับความคิดในเรื่องรสโดยทั่วไป เขาเขียนอสังการติลค (Alaṅkāratilaka) เป็นงานทั่วไปเกี่ยวกับการประพันธ์ งานอื่น ๆ ที่แต่งในระหว่างนี้ในคริสต์ศตวรรษที่ 16 มี อุชชวลนีลmani (Ujjvalanīlamani) ของรูปโคสวามิน (Rūpagosvāmin) เป็นตำราในการประพันธ์ที่เน้นเรื่องภักติ-รส (bhakti-rasa) อสังการเกาสตุบะ (Alaṅkārakausubhā) ของกวีการณปุร (Kavikāraṇapūra) เป็นงานที่เกี่ยวกับความคิดของกวีนิพนธ์ ติดตามควายกาวยประกาศ (Kāvyaaprakāśa) อสังการเศขร (Alaṅkāraśekhara) ของเศขรมิสร (Keśavamīśra) ว่าด้วยเรื่องการประพันธ์ และรสประทีป (Rasapradīpa) ของประภากร (Prabhākara) ว่าด้วยเรื่องรส อัปปียะติกนิค (Appayya Dikṣita) เป็นผู้แต่งตำรา 3 เล่มได้แก่ วฤตตีวารตติก (Vṛttivārttika) กุวลยานันตะ (Kūvalayananda) และ จิตรมีมางสา (Citramīmāṃsā) กุวลยานันตะเป็นตำราเกี่ยวกับรูปแบบของการประพันธ์ และเป็นข้อวิจารณ์ในบทที่ว่าควายรูปแบบของการประพันธ์ในจินตหราโลกของชยเทวะที่กล่าวแล้วตอนต้น ส่วนงานอีกสองชิ้นนั้นเป็นงานที่ไม่สมบูรณ์

นักประพันธ์ผู้รุ่งเรืองและยิ่งใหญ่รุ่นสุดท้ายบนฟากฟ้าแห่งการประพันธ์ภาษาสันสกฤตคือ ปันดิตราช ชคันนาถ (Paṇḍitarāja Jagannātha) ผู้แต่งรสคังคาธร (Rasagaṅgadhara) ในคริสต์ศตวรรษที่ 17 นาฏยประทีป

(Nāṭyapradīpa) ของสุนทรมิศร (Sundaramisra) เกี่ยวกับการละคร และอสังการเกาสตุกะ ของวิศเวศวร ในคริสต์ศตวรรษที่ 18 เป็นตำราเกี่ยวกับรูปแบบของการประพันธ์

2.2 ทฤษฎีการใช้ภาษาและลักษณะของคำประพันธ์

ตั้งแต่สมัยโบราณมาพวกอสังการทฤษฎีแบ่งภาษาออกเป็น 2 ประเภท ประเภทหนึ่งคือ กวาระ (poetic expression) ซึ่งมีวโกรกคิอติศโยกติ จมตการ และสวภาโวกติ อีกประเภทหนึ่งคือ ร้อยแก้ว เป็นภาษาที่ไม่เป็นภาษากวีเรียกว่า "วารตา" ได้แก่ภาษาที่ใช้พูดกัน ภาษาในคัมภีร์ ภาษาในเอกสาร ในวิทยาศาสตร์ เป็นต้น เขาได้กล่าวถึงความแตกต่างระหว่าง "สวภาโวกติ" และ "วารตา" ซึ่งเป็นเรื่องที่น่ารู้ วารตาเป็นเรื่องที่กล่าวพรรณนาถึงธรรมชาติอย่างที่เป็นจริงโดยไม่ใช้ภาพพจน์ใด ๆ ส่วนสวภาโวกติ จะกล่าวถึงการบรรยายรูปร่างลักษณะของสิ่งของที่คนอื่นมองไม่เห็นแต่กวีมองเห็น กวีจะมีความหยั่งเห็นเหนือปกติ เขาจะมองเห็นความงามที่คนอื่นมองไม่เห็น เขาจะเห็นรายละเอียดต่าง ๆ ซึ่งตาของคนธรรมดา มองไม่เห็น กวีมีทระศนะของการมองเห็นและการเสนอสิ่งนั้น ๆ เป็นพิเศษเหนือคนอื่น ๆ คนธรรมดาจะมองเห็นโลกจากทระศนะที่ง่าย ๆ ทั่ว ๆ ไป อย่างที่คนอื่นเห็น แต่กวีเห็นอีกอย่างหนึ่ง ตัวอย่างเช่นภาพถ่ายที่ถ่ายให้เห็นของทั่ว ๆ ไปก็ไม่มีศิลปะ แต่ถ้าวัดเลือกวัตถุ แสง มุมกล้องให้ดี ก็จะกลายเป็นงานศิลปะขึ้นมาได้ ในทำนองเดียวกันสวภาโวกติในวรรณคดีจะกลายเป็นคำประพันธ์อย่างแท้จริงขึ้นมา เพราะความสามารถของกวีในการมองเห็นรายละเอียดที่ลึกซึ้งที่คนอื่นมองไม่เห็น ผู้ที่มีความสามารถเป็นพิเศษ และมีความสามารถในการเสนอเรื่องนั้น ๆ ออกมา คือเป็นผู้สร้างสรรค์ วารตาเป็นภาษาธรรมดา ๆ สวภาโวกติจึงต่างกับวารตาเช่นนี้

หลักเกณฑ์ของอสังการที่แท้จริงคืออะไร คนเราจะตัดสินได้อย่างไร ภาพพจน์จะบรรลุจุดประสงค์ของมันหรือไม่ คนเราจะตัดสินใจได้อย่างไรว่าการใช้ภาพพจน์อย่างใดอย่างหนึ่งเหมาะหรือไม่ นักอสังการศาสตร์รุ่นหลังมีคำตอบไว้

แล้วว่า โดยใช้ "วิจิตติ" หรือ "ไวจิตระ" ในที่นี้ผู้วิจัยจะให้ความหมายไฟจิตร หมายถึง เส้นของการประพันธ์ เขากล่าวว่า เป็นผลของวโรภคิ หรือ อคติโยคิ ที่นำมาใช้ในอสังการและร้อยกรองโดยทั่วไปตามความสามารถของกวี

ความไฟจิตรจะเป็นเครื่องกำหนดภาพพจน์ นักเขียนบางคนใช้จารุทวและ จมัทการให้มีความหมายเท่ากับไวจิตระ โดยคำที่เป็นภาพพจน์ทางกวีต้องมีลักษณะสำคัญ 2 อย่างคือ

1. จะต้องมีส่วน
2. เส้นจะต้องเกิดจากความสามารถของกวีเอง

พวกอสังการรุ่นหลังต่อมาเห็นว่า ความไฟจิตรจะจำแนกภาพพจน์ ในการประพันธ์ออกจากภาพพจน์ธรรมดา วิจิตติหรือจมัทการมีความหมายเท่ากับ ความยินดีในสุนทรียะในกวีนิพนธ์และความคิดนี้มิได้มีในนักอสังการศาสตร์รุ่นเก่า จารุของภามหะ กาวโยศภาของทัณฑิน และเสานทรยะ (สุนทรียะ) ของวามนะ ทั้งหมดนี้คือสิ่งเดียวกับเส้นที่คงกล่าวนี้ไม่สำคัญเฉพาะในเรื่องภาพพจน์ในคำประพันธ์เท่านั้น แต่มิทั่วไปในกวีนิพนธ์

อสังการอีกอย่างหนึ่งคือ "นิศจยะ" เกิดขึ้นเมื่อวัตถุที่เราต้องการจะบรรยาย เป็น "อุปไมย"¹ นั้น ในตอนแรกเกิดความสงสัยว่าจะ เป็นวัตถุที่จะนำมาเปรียบเทียบคือ "อุปมาน" แต่ตอนหลังความรู้สึกสงสัยนั้นถูกตัดทิ้งไป และอุปไมยนี้ก็ได้รับความเข้าใจถูกต้อง ตัวอย่างเช่น

"นี่ที่แท้คือใบหน้าและมีไซคอกบัว นี่คือดวงตาและมีไซคอกบัวสีน้ำเงิน" ข้อความนี้ตอนแรกเราสงสัยว่าใบหน้าเป็นคอกบัวหรือเปล้า แต่ภายหลังเข้าใจว่าเป็นใบหน้า ไม่ใช่คอกบัว ดวงตาเป็นคอกบัวหรือเปล้า ก็ไม่ใช่ เป็นดวงตาไม่ใช่คอกบัว การบรรยาย เช่นนี้เรียกว่า นิศจยะเพราะมีความไฟจิตร

¹ รูปสันสกฤตของคำนี้ว่า อุปไมย (Upameya) แต่วิทยานิพนธ์นี้จะใช้ รูป อุปไมย โดยเห็นว่าเป็นคำที่ใช้กันอยู่แล้ว

ส่วนตัวอย่างอีกอย่างหนึ่งว่า "หอยสังข์เป็นเงิน" แต่มาเข้าใจภายหลังว่า ไม่ใช่ หรือ "ผู้ชายเป็นวัว" การเปรียบเทียบเช่นนี้ก็ไม่ใช่อุปมา¹ (metaphor) เพราะไม่มีเส้นหรือ ความไพจิตร เรียกว่า "วารทา"

ภามหะและทัณฑินไมได้กล่าวถึงความไพจิตร แต่พวกที่นำมากล่าวคือพวกลัทธิชวาปี เช่น อภินวคูปตะ เขากล่าวว่า "สิ่งที่จะเป็นกาวะ ก็ควรจะสร้างสรรค์สูงขึ้นมา"

ในบรรดาอสังการทั้งหลาย "อุปมา" (simile) เป็นเรื่องที่ยิ่งใหญ่มาก และสำคัญที่สุด เพราะอุปมาให้กำเนิดแก่ภาพพจน์อื่น ๆ เช่น รูปกะ (Metaphor) ก็เป็นวิธีพูดอีกแบบหนึ่งของอุปมานั้นเอง แม้แต่ในสมัยของภรต ภรตก็ได้กล่าวถึงภาพพจน์นี้แล้วในการอธิบายคำประพันธ์ร้อยกรอง อุปมาจึงเป็นอสังการที่เก่าแก่พอ ๆ กันกับภาษา

นักอสังการศาสตร์ได้กล่าวถึงกาวะเหตุ² (คุณสมบัติของกวี) ไว้ควยามืออยู่ 3 ประการ คือ

1. ประติภา คือความคิดสร้างสรรค์ที่มีในตัวของกวี
2. วยุตปตติ คือการศึกษาเล่าเรียน
3. อภยาส คือความชำนาญอันเกิดจากการฝึกฝนศิลปะการประพันธ์ตามรอยเทาศรุษยิ่งใหญ่

¹ของไทยใช้ว่า "อุปลักษณ์"

²G. Vijayavardhana, Outlines of Sanskrit Poetics (Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1970), p. 46.

กาวะเหตุหรือคุณสมบัติ 3 ประการนี้ในหนังสือ The History of Sanskrit Poetics ของ P.V. Kane หน้า 348 เรียกว่า ความจำเป็น 3 ประการที่ส่งเสริมให้เป็นนักประพันธ์และเรียกเหมือนกัน ส่วนในหน้า 89 เรียกแตกต่างกันไปบ้างคือ "ประติภา (imagination) ศรุตติ (culture) และอภิโยค (constant practice)

ถึงแม้ว่าคุณสมบัติของกวีทั้งสามอย่างนี้เป็นเรื่องสำคัญ แตกั้มักจะเน้นต่างกัน โดยเฉพาะจะเน้นหนักระหว่างประติภาถ์กับวยุตต์

อานันทวรรณนะ อภินวคุปตะ และนักทฤษฎีคนอื่น ๆ อีกหลายคน มีความเห็นว่าคุณสมบัติของกวีทั้ง 3 ประการนี้ ประติภาถ์สำคัญที่สุด อานันทวรรณนะกล่าวว่า ความบกพร่องในการประพันธ์ที่เนื่องมาจากวยุตต์อาจลบเสียได้จากประติภา ถ์แต่ยาวารีย์ ราชเศษรบอกว่า ประติภาถ์กับวยุตต์จะรวมกันเข้าจึงทำให้คนเป็นกวีได้ ส่วนมีมมฏะบอกว่าคุณสมบัติทั้งสามอย่างรวมกันจึงจะทำให้คนเป็นกวีได้

นักทฤษฎีอสังการศาสตร์หลายคนเห็นว่า วยุตต์ดีกว่าอภิญาสสำคัญกว่าประติภา ส่วนยาวารีย์ ราชเศษร กล่าวว่านักทฤษฎีชื่อ มังคละ เห็นว่าวยุตต์สำคัญที่สุด ภาหะก็มิได้ให้ความสำคัญแก่ประติภา แต่ถือว่าวยุตต์กับอภิญาสสำคัญเท่ากัน ทัดตินว่า วยุตต์สำคัญกว่า เขาบอกว่าแม้กวีจะขาดประติภา เทพธิดาแห่งการพูดก็จะช่วยเขา ถ้าเขามีวยุตต์ดีและอภิญาส

คุณสมบัติของกวี 3 ประการนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามีมีความสำคัญเท่ากันหมด ถ้าขาดอย่างหนึ่งอย่างใดไปจะทำให้ผู้นั้นเป็นกวีไม่ได้ เพราะว่าประติภาหรือความคิดสร้างสรรค์ที่มีในตัวกวีเป็นสิ่งจำเป็นประการหนึ่ง อยู่ที่ว่าจะมีในตัวผู้นั้นมากน้อยเพียงใด เท่านั้น และผู้นั้นจะต้องมีวยุตต์ดี คือการศึกษาเล่าเรียนใหญ่ถูกต้องตามแบบฉบับของการประพันธ์จะควยการศึกษาในสถานศึกษา หรือศึกษาเล่าเรียนจากตำรับตำราก็ตาม ส่วนอภิญาสก็เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นอีกประการหนึ่งคือต้องฝึกฝนทางด้านศิลปะการประพันธ์ อยู่อย่างสม่ำเสมอจนเกิดความชำนาญ ผู้ใดที่มีคุณสมบัติครบทั้ง 3 ประการนี้จึงเป็นกวีโดยสมบูรณ์

เมื่อกวีมีคุณสมบัติทั้ง 3 ประการนี้แล้ว กวีก็มีความสามารถที่จะผลิตผลงานการประพันธ์ออกมาได้ไพเราะ ควยการใช้ภาษาเป็นสื่อที่จะบรรยายความคิดสร้างสรรค์หรือจินตนาการ (รวมทั้งการศึกษาเล่าเรียนมาอย่างดีและฝึกฝนอยู่สม่ำเสมอ) นั้นออกมาเป็นตัวหนังสือหรือคำพูดที่มีความหมายในรูปแบบของคำประพันธ์ที่ร้อยกรองอย่างดี

ประดับด้วย "คุณ" "อลังการ" ประกอบด้วย "รติ" และ "รส" ที่ชัดเจน¹

ภาษาที่ใช้ในการแต่งคำประพันธ์ที่พวกอลังการทฤษฎีแบ่งออกเป็น 2 ประเภทได้แก่ กาวยะ และวารตา นั้น ส่วนใหญ่ที่กล่าวถึงคือที่เป็นบทร้อยกรอง อันที่จริงบทสนทนาในอุคเวทบางตอนไพเราะเหมือนร้อยกรองและมีจินตนาการด้วย บทสนทนาทุกบทถือว่าเป็นแบบฉบับของละครสันสกฤต ในภายหลังมีบทสนทนาของ วิศวามิตรกับแม่น้ำ พระอินทร์กับพระวรุณ วสิษฐ์กับลูกชายและวสิษฐ์กับพระอินทร์และมีบทพูดคนเดียว เช่นพระอินทร์ไดรับน้ำโสมแล้วรำพึงคนเดียว และของพระศุนหเศป ใน บทสนทนาหรือบทรำพึงนี้มีอุปมา (simile) มากมาย กวีผู้แต่งอุคเวท ไม่เฉพาะ แต่จะใช้ภาพพจน์เช่น อุปมา อติศโยคติ ปรกะ แต่ก็มีความคิดเห็นในเรื่องของ ทฤษฎีการประพันธ์ พวกนี้ชอบอุปมาหรืออติศโยคติ ซึ่งต่อมาเรียกว่า อนุปราศ

¹ วาคภุชะ, อลังการศาสตร์ของวาคภุชะ (ป.ศ. ศาสตรียแปล), พิมพ์เป็น อนุสรณ์ในงานอาปนกิจศพ คุณหญิงวิ้ว เกษตรทิพย์วณิช 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 1.

"ท่านทั้งหลายพึงแต่งกาพย์ให้มีคำและความหมายร้อยกรองกันเข้าโดยดี ประดับด้วย "คุณ" และ "อลังการ" และประกอบด้วย "รติ" และ "รส" อันชัดเจน เพื่อเห็นแก่เกียรติ

ภาษิตของกวีโบราณมีอยู่ว่า ฝ่ายการประพันธ์ ปฏิภาณเป็นต้นเหตุความรอบรู้ เป็นแต่เครื่องประดับและการฝึกช่วยให้แต่งได้งายขึ้น

ปฏิภาณ คือความคิดอ่านของกวีที่ตี อันรุ่งโรจน์ เป็นไปทุก ๆ ด้านและช่วยให้หนักค่างาย ๆ และความใหม่ ๆ

ความรอบรู้ คือความรู้พิเศษในวิชาต่าง ๆ เช่น ไวยากรณ์ ศาสนา อรรถศาสตร์ และกามศาสตร์ เป็นต้น

การฝึก คือการอยู่ใกล้ครู และเอาใจใส่ศึกษากวีนิพนธ์เป็นนิตย์ เราจะกล่าววิธีการฝึกอย่าง 1"

("คุณ" คือความดีทางการประพันธ์ "อลังการ" คือเครื่องประดับของคำประพันธ์ "รติ" คือวิธีการร้อยกรองและ "รส" คือเครื่องปรุงรสของคำประพันธ์)

กาวยะ (Kāvya) คือวรรณคดีในรูปที่เป็นศิลปะ ซึ่งต่างจากคัมภีร์ เช่นคัมภีร์พระเวท เรื่องที่เล่าสืบกันมาเช่น ประวัติศาสตร์และวิชาการ กาวยะเป็นผลงานของกวีที่เรียกว่ากวีนิพนธ์ในภาษาอังกฤษบางทีจึงใช้ว่า poetry

ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 2 ทฤษฎีกาวยะเริ่มเจริญขึ้นแล้วและแบ่งออกเป็น 2 อย่าง¹ คือร้อยแก้ว (prose) หรือ คหฺย และร้อยกรอง (verse) หรือปทฺย ปทฺยเป็นร้อยกรองที่แต่งเป็นคาถาหรือเป็นฉันท ส่วนคำประพันธ์ที่มีทั้ง "คหฺย" และ "ปทฺย" นั้นชื่อว่า "มิตฺร"

รูปแบบของคำประพันธ์หรือกาวยะนั้นมีผู้ให้ความคิดเห็นไว้หลายคน เช่น วาคฺภุชะ² และทัณฺจิน³ แบ่งเป็น คหฺย ปทฺย และมิตฺร ภามทชะ⁴ และวามนะ⁵ แบ่งเป็น คหฺยและปทฺย คหฺยมีสามชนิด คือ

¹ตัวอย่างภาษาสันสกฤตที่เป็นทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองนั้นดูในภาคผนวก ข. หน้า 455.

²วาคฺภุชะ, อสังการศาสตร์ของวาคฺภุชะ (ป. ส. ศาสตรีแปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงริ้ว เกษกรศิริวัณณ์ 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 6.

³P.V. Kane, History of Sanskrit Poetics (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p. 89, 391.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 391.

วฤตตคนธิ (เหมือนโคลง) จูรม และอุตถลิกาปฺร่าย ปฺทหฺมีหลายชนิด เขาแบ่งคหฺยและปฺทหฺ ออกเป็นอย่างละสอง คือ อนิพฺทหฺ และนิพฺทหฺ วามนะกล่าวว่ คหฺยมีกถาอาชยานิกา จัมปฺ มิสฺรกาวยะมีนาฏฺกะและบหฺลอะครปะระเภทอื่น ๆ

ภาษาที่ใช้ในการแต่งคำประพันธ์นั้น ทักษิณ¹ และ ภามหะ² ว่ามี 3 ภาษา คือ สันสกฤต ปฺรากฤต และอปฺภรฺต รุทฺรภู๓ ว่ามี 6 ภาษาคือ สันสกฤต ปฺรากฤต มาคชปิตฺตจ สฺรูเสณ (เศารเสณี) และอปฺภรฺต เหมจันทร⁴ ว่เขียนเป็นภาษาสันสกฤต ปฺรากฤต อปฺภรฺต และครามยาปฺภรฺต ส่วนวาคภฺญะ⁵ ว่ามี 4 ภาษาคือ ภาษาสันสกฤต

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 391. (แต่ในหน้า 89 ว่าทักษิณแบ่งวรรคคือออกเป็น สันสกฤต, ปฺรากฤต, อปฺภรฺต และมิสร).

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 391.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 392.

⁵วาคภฺญะ, อสังการศาสตร์ของวาคภฺญ (ป.ส. ศาสตร์แปล), หน้า 6.

"ภาษาทั้ง 4 คือ "สันสกฤต" "ปฺรากฤต" "อปฺภรฺต" คือภาษาที่ได้แผลงมาจาก "ปฺรากฤต" และภาษาภฺท เป็นร่างของกาพย์

"สันสกฤต" คือภาษาของชาวสวรวรค อันมีลักษณะกำหนดไว้ในจำพวกตำราไวยากรณ์ "ปฺรากฤต" คือภาษาอันเกิดแต่ "สันสกฤต" พวกภาษาถิ่นมีลักษณะคล้ายกับ "ปฺรากฤต" และมีอยู่หลายอย่าง

(คือ) อปฺภรฺต เป็นภาษาถิ่นที่ใช้พูดกันถูกต้องตามลักษณะของมัน ภาษาถิ่นที่พวกภฺทพูดนั้นเรียกว่า ภาษาภฺท"

ปรากฏต อปกรัศ และภาษาภูกต

2.3 ลักษณะของอสังการในการประพันธ์

อสังการคือเครื่องประดับของคำประพันธ์¹ (ภาพย์) ผลงานการประพันธ์ชิ้นแรก ๆ โดยทั่ว ๆ ไปเรียกว่า กาวยาลังการ เช่นของภามหะ วามนะ รุทฎะ ที่งานเหล่านี้ได้ชื่อเช่นนี้ก็เพราะว่า อสังการเป็นเรื่องใหญ่ของเขา ภามหะเขียนไว้ในหนังสือ กาวยาลังการซึ่งเป็นงานของเขาว่า อสังการคือเครื่องประดับของงานประพันธ์ ดังนั้นงานที่เกี่ยวกับการประพันธ์จึงเรียกว่ากาวยาลังการ เพราะมันอธิบายสิ่งที่สวยงามในกาวยะแม่ในหนังสือรุ่นก่อน ๆ จะไม่มีชื่ออสังการต่อท้าย ก็เป็นเรื่องของภาพพจน์เป็นส่วนใหญ่ เช่น กาวยาทรรศของทัณฑินก็กล่าวถึงภาพพจน์ในอรรถถึงสามในสี่

ตอนแรกคำอสังการจึงหมายถึงภาพพจน์ และความไพเราะของคำและเสียง เช่น อุปมา รูปกะ ยมก เป็นต้น ต่อมาความหมายของอสังการกว้างขวางขึ้น เช่นในสมัยทัณฑินคำอสังการมีความหมายมากขึ้น คือหมายถึงปัจจัยที่ทำให้เกิดความสวยงามในบทร้อยกรอง เรียกว่า "กาวยโสภา" หมายความว่าอะไรก็ตามที่ทำให้บทร้อยกรองนั้นน่าอ่านก็นำเข้ามาได้ทั้งนั้น บางทีเรียกว่า จารุกว วิจฉิตติ ไวจิตริยะ จมัตการ เสานทรยะ (สุนทรียะ)

ต่อมา วามนะได้นำคำ "สุนทรียะ" มาใช้ในการประพันธ์ทุกชนิด พวกนี้ถือตามอสังการทฤษฎีที่ว่าบทร้อยกรองจะต้องมีโครงร่าง (กาวยศรีระ) ซึ่งจะต้องมีเครื่องประดับสำคัญ 2 อย่างคือศัพท์ (เสียง) และ อรรถ (ความหมาย) อสังการฝ่ายเสียงก็คือศัพท์าลังการและอสังการฝ่ายความหมายก็คือ

¹วาคฎะ, อสังการศาสตร์ของวาคฎ (ป.ส. ศาสตรี แปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณหญิงรีว เกษตรศิริวัณรักษ์ 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 41.

อรรถาสังการ ส่วนคุณสมบัติของร้อยกรองได้แก่ "คุณ" บทร้อยกรองบทใดที่ปราศจาก "คุณ" แล้ว แม้ศัพท์และอรรถจะไม่บกพร่อง บทร้อยกรองบทนั้นก็ยังเป็นที่ยอมรับไม่ได้ "คุณ" มีอยู่ 10 ชนิด¹ คือ เอาทรุขุม (ความไพเราะ) สมตา (ความเกลี้ยงเกลา) กานฺติ (ความรุ่งโรจน์) อรฺถวกฺติ (ความแจ่มแจ้งแห่งความหมาย) ปฺรสนฺนตา (การเข้าใจความได้เร็ว) สฺมาธิ (การสมาธิ) เทฺละ (ความต่อเนื่องกัน) โอบะ (ความมีสมาสมาก) นาชฺรุขุม (รสหวาน) สุกุมารตา (ความนิ่มนวล)

ตำราอสังการศาสตร์เล่มแรกคือ นาฏยศาสตร์ (Nāṭyaśāstra) ของ ภรตมุนี (Bharata Muni) ซึ่งแต่งขึ้นในราวคริสต์ศตวรรษที่ 1 แต่ พี.วี. กานเน (P.V. Kane) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ History of Sanskrit Poetics ว่า นักอสังการศาสตร์บางคนถือว่า อัคนิปฺราณะ (Agnipurāna) เป็นตำราอสังการศาสตร์เล่มแรก ต่อมาได้มีผู้คนควาศึกษาและแต่งตำราเพิ่มเติมความคิดเห็นเกี่ยวกับอสังการศาสตร์ขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เช่น กาวยาดังการ ของภามหะ กาวยาทรรศ ของ ทัณฺจิน อสังการสารดัง เคะระที ของอุทฺทฺวะ กาวยาดังการสูตร ของวามนะ กาวยาดังการ

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

ของรุทฺรภูษะ, กาวยมีมางสา (The Kāvyaṃimānsā) ของราชเศษร
 (Rājāśekhara), อภิชาวฤคตี-มตฤกา (The Abhidhārvṛti-matrka) ของ
 มุกุลภักฏะ (Mukulabhṛṭṭa), กาวยเกาตุกะ ของภักฏ โทตะ (Bhṛṭṭa Tota),
 หฤทยทรรปณะ ของภักฏ นายก, วโกรคคีชีวีต ของกุนตกะ, ทศรูป (The
 Daśarūpa) ของชัญชัย (Dhanāñjaya), วยักคีวีเวกะ ของราชนค มหิม-
 ภักฏะ, สรัสวตีกันฐาภรณ์และศฤงคารประกาศ ของโกษะ, เอาจิตยวิจารจรรจาและ
 กวีกันฐาภรณ์ ของเกษเมนทร, กาวยประกาศ ของมัมมภูษะ, อลังการสรรวีสวะ ของ
 รุขยกะ, วาคภฏาดังการ (The Vāgbhaṭālaṅkāra) ของวาคภฏะ, กาวยานุศาสน์
 ของเหมจันทร, จันทรโลกล ของชยเทวะ, เอกาวลี (The Ekāvalī) ของวิทยาธร
 (Vidyādhara) กาวยานุศาสน์ (Kāvyaṅanusāsana) ของวาคภฏะ (Vāgbhaṭa)¹
 สาทิตยทรรปณะ ของวิศวานาด, รสมัญชรีและรสตรังคินี ของภานุทัตตะ, ภักคีรสามฤต-
 ลินชุ และอุชชวลนีลมนิ ของรูปโคสวามิน, อลังการเศษร ของเกศวมิศร และรสคองคา-
 ทร ของชคันนาด²

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹คนละคนกับวาคภฏะที่รจนาทำร่าอสังการศาสตร์หรือวาคภฏาดังการ.

²คูตารางรายชื่อตำร่าอสังการศาสตร์และผู้แต่งในรายการตารางประกอบ
 ตารางที่ 1 หน้า 501-503.

อลังการศาสตร์แบ่งออกเป็น 2 ประเภทได้แก่ออลังการคำหรือคำ
เรียกว่าศัพท์อลังการ (Śabdālamkāra) และอลังการคำความหมายเรียกว่า
อรรถอลังการ (Arthālamkāra) แต่มีนักอลังการศาสตร์ (Alamkārika) บางคน
มีความเห็นว่า คำเดียวกัน บทเดียวกัน หรือประโยคเดียวกัน เป็นได้ทั้งศัพท์อลังการและ
อรรถอลังการ นักอลังการศาสตร์ผู้นั้นคือ โภชะ (Bhoja)¹ โภชะจึงเรียกอลังการ
ประเภทนี้ว่า อุภยอลังการ (Ubhayālamkāra)

2.3.1 ศัพท์อลังการ

ลักษณะและประเภทของศัพท์อลังการ

ศัพท์อลังการหรือเครื่องประดับเสียง เป็นวิธีแต่งคำประพันธ์ทำให้เสียงมี
ความไพเราะงดงามเพื่อความเด่นของบทประพันธ์ ศัพท์อลังการในภาษาสันสกฤตมี
ลักษณะเป็นการซ้ำคำหรือซ้ำเสียงพยัญชนะในตำแหน่งต่าง ๆ ของบทประพันธ์ บางทีก็อยู่
ต้นบาท กลางบาท ท้ายบาท หรือต้นบท กลางบท หรือท้ายบท เป็นต้น ทำให้บทประพันธ์
นั้น ๆ มีเสียงไพเราะ อย่างที่เรียกว่าเสนาะโสต จึงทำให้น่าอ่าน น่าฟัง และเพิ่มความ
สง่างามให้แก่บทประพันธ์นั้น ๆ

การแบ่งและกำหนดลักษณะของศัพท์อลังการออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตาม
ความเห็นของผู้แต่งตำราอลังการศาสตร์สมัย 100 ปีก่อนคริสตศตวรรษถึงคริสต์ศตวรรษ
ที่ 9 มีการแบ่งศัพท์อลังการไว้อย่างกว้าง ๆ ซึ่งมีน้อยประเภทกว่า
สมัยต่อ ๆ มา ส่วนในสมัยต่อมาประมาณ ค.ศ. 900-1665 มีการแบ่งศัพท์อลังการไว้
อย่างละเอียด จึงทำให้มีจำนวนประเภทมากขึ้น ในบรรดาตำราอลังการศาสตร์ทั้งยุคต้น
และยุคหลังจำนวน 38 เล่ม ที่พี.วี. กานะ (P.V. Kane) ได้รวบรวมศึกษาวิจารณ์
เกี่ยวกับเรื่องอลังการศาสตร์ไว้ในหนังสือ History of Sanskrit Poetics² นั้น
ได้สรุปไว้ว่าตำราอลังการศาสตร์ของมัมมัญะเป็นตำราที่มีชื่อเสียงมากที่สุด ด้วยการใช้คำว่า

¹ P.V. Kane, History of Sanskrit Poetics (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p. 258.

² ดูตารางเปรียบเทียบ ในรายการตารางประกอบ ตารางที่ 4, หน้า 510-512.

ให้ความเห็นไว้ว่า

... กาวยประกาศของมัมมฏะ (Kāvya prakāśa of Mammata) เป็นตำรา
 อลังการศาสตร์ที่มีชื่อเสียงมาก ใ้รับการตีพิมพ์ซ้ำหลายครั้งหลายหน... ในบรรดา
 ตำราอลังการศาสตร์ทั้งหลาย กาวยประกาศนี้เป็นตำราที่หาเล่มอื่นเสมอเหมือนใ้
 ยาก เป็นตำราที่เก็บรวบรวมและสรุปเรื่องอลังการในยุคนั้น เขาไว้มูลในเอน
 นี้ และเป็นตำราอลังการที่กลายเป็นหลักแบบฉบับใ้คนรุ่นหลังใ้ศึกษาค้นควา
 ต่อมา...

จากการสำรวจศัพท์ทาลังการจากตำราอลังการศาสตร์หลายเล่ม เพื่อเปรียบเทียบ
 เทียบกันว่าเล่มใ้กล่าวถึงประเภทของศัพท์ทาลังการมากน้อยเท่าไร ศัพท์ทาลังการแต่ละ
 ชนิดนั้นเป็นอย่างไร เพื่อจะใ้ใ้ใ้มาวิเคราะห์ความงามของมหาชาติคำหลวงว่ามีกลวิธี
 ในการประพันธ์ตรงตามหลักเกณฑ์ของอลังการศาสตร์ของสันสกฤตหรือไม่ ผู้วิจัยใ้พบ
 ว่าตำราอลังการศาสตร์บางเล่ม โดยเฉพาะในสมัยต้น ๆ มีประเภทของศัพท์ทาลังการ
 น้อยกว่าในสมัยหลัง ๆ ส่วนใ้ใหญ่จะกล่าวถึงเฉพาะอนุปราสและยมกเท่านั้น และในสมัย
 ต่อ ๆ มาใ้เพิ่มขึ้นเป็น 4 ประเภท 5 ประเภท และใ้ใ้สุดมี 6 ประเภท ดังนี้

1. กาวยาลังการของรุทรภูมใ้ อนุปราส ยมก วโกรกติ เศลข และจิตร
2. กาวยประกาศของมัมมฏะมี อนุปราส ยมก วโกรกติ เศลข และจิตร
3. อลังการสรวัสระของรุษยะมใ้ อนุปราส ยมก ปุ่รูกตวทา เศลข และ
 จิตร
4. วาคภฎาลังการของวาคภฎะมีอนุปราส ยมก วโกรกติ และจิตร
5. กาวยานุศาสตร์ของเหมจันทรมีอนุปราส ยมก ปุ่รูกตวทาภาส วโกรกติ
 เศลข และจิตร
6. กาวยานุศาสตร์ของวาคภฎะ 2¹ มีอนุปราส ยมก ปุ่รูกตวทาภาส
 วโกรกติ เศลข และจิตร

¹วาคภฎะ 2 คือ วาคภฎะคนที่ 2 ซึ่งซ้ำกันกับวาคภฎะผู้แต่งวาคภฎาลังการที่
 ป.ส. ศาสตร์ใ้แปลจากคณัมภาษาสันสกฤตมาเป็นภาษาไทยว่า "อลังการศาสตร์"

7. สหิตยบรรพณะของวิศวานาถ มี อนุปราศ ยมก วโภรกติและเศลษ
8. อลัังการเศษรของเกศวมิศร มี อนุปราศ ยมก วโภรกติ เศลษและจิตร
9. จันทรลลอกของชยเทวะ มี อนุปราศ ยมก ปุณรูกตวทภาส และจิตร

จะเห็นได้ว่าจำนวนประเภทของศัพท์ดั่งการมีไม่เท่ากัน¹ บางเล่มมี 4 ประเภทได้แก่ วาคภฎาดังการของวาคภฎะมี อนุปราศ ยมก วโภรกติ และจิตร จันทรลลอกของชยเทวะมี อนุปราศ ยมก ปุณรูกตวทภาสและจิตร ส่วนสหิตยบรรพณะของวิศวานาถมี อนุปราศ ยมก วโภรกติและเศลษ บางเล่มมี 5 ประเภทได้แก่ กวายนุศาสันของเหมจันทรของรุทรภฎะ, กวายนุศาสันของมัมภฎะ และอลัังการเศษรของเกศวมิศรมี อนุปราศ ยมก วโภรกติ เศลษ และจิตร ส่วนอลัังการสรวลสะของรุษยภะมี อนุปราศ ยมก ปุณรูกตวทภาส เศลษ และจิตร บางเล่มมี 6 ประเภทได้แก่ กวายนุศาสันของเหมจันทรมีอนุปราศ ยมก ปุณรูกตวทภาส วโภรกติ เศลษ และจิตร กวายนุศาสันของวาคภฎะ 2 มีเท่ากับกวายนุศาสันของเหมจันทร แต่ประเภทที่ 3 เรียกต่างกันเล็กน้อย ของวาคภฎะ 2 วาปุณรูกตวทภาส

เมื่อนำศัพท์ดั่งการแต่ละเล่มมาเปรียบเทียบกันแล้ว จะสรุปลงได้เป็น 6 ประเภทเหมือนในกวายนุศาสันของเหมจันทร และกวายนุศาสันของวาคภฎะ 2 คือ

- 2.3.1.1 อนุปราศ
- 2.3.1.2 ยมก
- 2.3.1.3 ปุณรูกตวทภาส
- 2.3.1.4 วโภรกติ
- 2.3.1.5 เศลษ
- 2.3.1.6 จิตร

¹ในตำราออลัังการศาสตรของภามหะชื่อกวายาดังการ กล่าวถึงศัพท์ดั่งการเพียง 2 อย่างเท่านั้นคืออนุปราศและยมก.

เมื่อผู้วิจัยนำศัพท์ดั่งการทั้ง 6 ประเภทนี้มาวิเคราะห์ความงามในมหาชาติ คำหลวงในบทที่ 3 ปรากฏว่ามีเพียง 3 ประเภทเท่านั้น คือ อนุปราศ ยมก และปนรุกท-
วาทภาส ดังนั้นในการกล่าวถึงศัพท์ดั่งการผู้วิจัยจะกล่าวถึงเพียง 3 ประเภทนี้เท่านั้น

ผู้วิจัยจะกล่าวถึงศัพท์ดั่งการตามมติของผู้เขียนตำราการประพันธ์ (อลังการ-
ศาสตร์) 4 คนคือ มัมมฏะ ผู้เขียนกาวยประกาศิในราวคริสต์ศตวรรษที่ 11¹ เหมจันทร์
ผู้เขียนกาวยานุศาสตร์ใน ค.ศ. 1088-1173² วาคภฏะผู้เขียนอลังการศาสตร์
(วาคภฏาลังการ, กาวยาลังการ) ในครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 12 คือระหว่าง
ค.ศ. 1125-1143³ และวิศวานถ ผู้เขียนสาहितยทรรปละในราว ค.ศ. 1300-1380⁴
นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้ใช้ตำราอลังการศาสตร์ของบาลีคือพระคัมภีร์สุโฆชาลังการมาใช้
ประกอบการศึกษาและวิเคราะห์ด้วย

2.3.1.1 อนุปราศ (Anuprāsa)

อนุปราศมาจากคำว่า อนุ-ปร-อาส อนุแปลว่า ภายหลัง, น้อย, ตาม ปร
แปลว่า ทัว อาส มาจาก อสุชาติ แปลว่า โยน, ทอด อนุปราศจึงแปลว่าโยนตามไป

¹ P.V. Gode & C.G. Karve, The Practical Sanskrit-English Dictionary, II : Appendix B, p. 36.

² P.V. Kane, History of Sanskrit Poetics (Delhi : Motilal Banarsidass, 1971), p. 290.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 287.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 302.

A. Berriedale Keith, The Sanskrit Drama in Its Origin, Development Theory & Practice, reprinted, (Oxford : Oxford University, 1970), p. 395.

M. Winternitz, A History of Indian Literature, Vol. III. part 1, p. 34, fn. 4.

ข้างหน้า ตรงกับภาษาอังกฤษว่า alliteration คือการซ้ำอักษรหรือการซ้ำพยัญชนะนั่นเอง มีมมฺภูได้ให้ความหมายไว้ว่า "อนุปราศ คือ การซ้ำอักษรเดียวกันโดยมุ่งความเหมือนกันของพยัญชนะเสียงหนึ่ง ๆ แม้พยัญชนะนั้นจะประสมด้วยสระต่างกัน อนุปราศที่วางไว้คือยอมเหมาะแก่รส (ของบทประพันธ์) เป็นต้น"

ตามมติของมีมมฺภู อนุปราศแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ

2.3.1.1.1 เจกานุปราศ (Chekanuprasa)

เจกานุปราศ มาจากคำว่า เจก แปลว่า ผู้ฉลาด สนธิกับคำว่า อนุปราศ เจกานุปราศจึงแปลตามรูปศัพท์ว่า อนุปราศของผู้ฉลาด หรือการซ้ำอักษร การซ้ำพยัญชนะของผู้ฉลาด หมายถึงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะแต่เพียงครั้งเดียว ตัวอย่าง

ātmanyātmanameva vyapagatakaranam
paśyatastatattvadr̥ṣṭayā

จะเห็นว่ากลุ่มพยัญชนะ tm ซ้ำกันแต่เพียงครั้งเดียว

2.3.1.1.2 วฤตตยอนุปราศ (Vṛtṭyanuprasa)

วฤตตยอนุปราศ มาจากคำว่า วฤตติ ซึ่งแปลว่าพยัญชนะเดียวกันซ้ำกันหลายครั้ง สนธิกับคำว่าอนุปราศ วฤตตยอนุปราศ จึงหมายถึงการซ้ำพยัญชนะตัวเดียวหรือหลายตัว (กลุ่มพยัญชนะ) มากกว่าหนึ่งครั้ง ตัวอย่าง

antaprānāvarodhavyuparatasakalajñānaruddhendriyasya

จะเห็นว่าพยัญชนะตัว r ซ้ำกัน 3 แห่ง ตัว y ก็ซ้ำกัน 3 แห่งเช่นเดียวกัน

ตามความเห็นของวากภฏะ อนุปราศแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ

1. เจกานุปราส (Chekānuprāsa)¹

2. ลาฎานุปราส (Lātānuprāsa)²

ส่วนวิเศษนาม ผู้แต่งสาหิตยทรัพย์ณะไคแบ่งอนุปราสเป็น 5 ชนิด คือ

1. เจกานุปราส (Chekānuprāsa)³

2. วฤตตยอนุปราส (Vṛtṭyanuprāsa)⁴

3. ลาฎานุปราส (Lātānuprāsa)⁵

ลาฎานุปราส คือการซ้ำคำ หมายถึงการซ้ำศัพท์ที่มีรูปคำและความหมายเหมือนกัน แต่ทำหน้าที่ต่างกัน ในประโยคที่รูปคำนั้นปรากฏอยู่ ศัพท์ในที่นี้หมายถึงคำที่มีความหมายเหมือนกัน จะเป็นคำเดียวหรือหลายคำอยู่ในคำสมาสหรือไม่ก็ได้ อนุปราสชนิดนี้เป็นอนุปราสที่เกิดจาก ซากุเดียวกัน ลงวิเศษณ์ต่างกัน จึงทำให้เสียงของคำซ้ำกัน ต่างกันตรงที่ลงวิเศษณ์เท่านั้น อาจ

¹ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก ค. หน้า 456-457.

²ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก ค. หน้า 456-457.

³ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก ค. หน้า 458.

⁴ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก ค. หน้า 458.

⁵ลาฎานุปราสมาจากคำ ลาฎ (Lāṭa) ซึ่งเป็นชื่อของชาวพื้นเมืองอาศัยอยู่ใน ท้องถิ่นชื่อ ลาฎะ สนธิกับคำว่า อนุปราส ลาฎานุปราสจึงเป็นชื่อของอนุปราสที่ชาวลาฎะ นิยมใช้แต่งคำประพันธ์ มีลักษณะเป็นการซ้ำคำที่มีความหมายเดียวกัน แต่นำไปใช้ในที่ต่าง กัน บางคนเรียกลาฎานุปราสว่า ปธานุปราส (Padānuprāsa)

ลาฎานุปราสมี 5 ชนิด คือ

1. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำหลายบท (ปท)

2. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำบทเดียว

3. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำคำนาม (nāman) ในสมาสเดียวกัน

4. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำคำนาม (nāman) ในต่างสมาส

5. ลาฎานุปราสชนิดซ้ำคำนาม (nāman) นอกสมาสกับคำนามในสมาส.

จะเป็นคำเดียวหรือหลายคำ (ทั้งบาท) อยู่ในคำสมาสหรือไม่อยู่ในคำสมาสก็ได้ ตัวอย่าง
ชนิดที่กล่าวซ้ำเพียงคำเดียว

รณเ รณวิโทหฺตฺวา ทานวานุ ทานวทุวิษา
นีตินินุ เจน ภูปาล ภูริยมุ ภูสุตฺตฺวา กฤต ฯ¹

ชนิดที่กล่าวซ้ำหลายคำ (ทั้งบาท)

ทวมุ ปฺริยา เจจฺจโกรากฺมิ สุวฺรคฺโลกสุเชน กิมา
ทวมุ ปฺริยา ยทิ น สุยาเม สุวฺรคฺโลกสุเชน กิมา²

4. ศรุตยานุปราส (Śrutyanuprasa)

ศรุตยานุปราส หมายถึง การซ้ำเสียงพยัญชนะที่อยู่ในฐานที่เกิดอันเดียวกัน

ตัวอย่าง

"parayanikagranthi bandhudvigunitabhujagaslesasamvitajanor"

จะเห็นว่าพยัญชนะตัว p, b, bh และ v เป็นพยัญชนะที่อยู่ในฐานที่เกิด
เดียวกัน ซ้ำกันคือวรรคโษฐะ และพยัญชนะตัว th, dh, t, o และ n เป็น
พยัญชนะที่อยู่ในฐานเดียวกัน ซ้ำกัน คือวรรคทันตชะ

5. อันตยานุปราส (Antyanuprasa)

อันตยานุปราส คือการเล่นคำสัมผัสของพยัญชนะสุดท้ายของบรรทัด ตัวอย่าง
"Catvārah prathayantu vidrumalataraktaktangulisrenayah
sruyah sonasaro jakorakarucaste sāriginah pānyah

¹ วาคภุชะ, อสังการศาสตร์ของวาคภุ (ป.ส. ศาสตร์ แปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงวิ้ว เกษตรศิริวัณภักษ์, 2504, หน้า 17.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

2.3.1.2 ยมก (Yamaka)

ยมก แปลว่า คู่ หมายถึงอสังการของเสียงที่มีลักษณะการซ้ำคำ (เป็นคู่ ๆ) หรือกลุ่มของคำซึ่งการเรียงลำดับและการออกเสียงเหมือนเดิม ส่วนที่ซ้ำจะมีความหมายแตกต่างกันไปจากเดิม ถ้าส่วนนั้นมีความหมาย ยมกจะปรากฏในบาทต่าง ๆ ในบทประพันธ์ และในส่วนต่าง ๆ ของบาทดังนี้ ยมกจึงมีหลายชนิด¹

ในตำราอสังการศาสตร์ของวาคภฏะ ที่ ป.ส. ศาสตรีแปล ได้ให้คำจำกัดความของ "ยมก" ไว้ว่า "ยมกม คือการกล่าวซ้ำซึ่งบาท คำ หรือตัวอักษรของคำไว้ติด ๆ กัน หรือไม่ติดกัน ณ ที่เบื้องต้น ตอนกลาง หรือเบื้องปลาย (ของบทหรือบาท) และให้ความหมายต่างกัน"²

มีมฆะ ได้ให้ตัวอย่างยมกชนิดต่าง ๆ ไว้ในกายประกาศดังนี้

1. สันทังคยมก (Sandamśā - yamaka)
2. ยุคมยมก (Yugma-yamaka)
3. มหายมก (Mahāyamaka)
4. สันทัษฏกยมก (Sandastaka-yamaka)
5. อาหยันติกยมก (Ādyantika-yamaka)
6. สมุจจัยยมก (Smuccaya - yamaka)

¹ คำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก ข. หน้า 461-465.

² วาคภฏะ, อสังการศาสตร์ของวาคภฏะ (ป.ส. ศาสตรี แปล), หน้า 18.

7. ยมกในตำแหน่งที่ไม่แน่นอน¹

1. สันตั้งศยมก หมายถึงยมกที่มีการซ้ำกลุ่มพยัญชนะในบาทที่ 1 กับบาทที่ 3 ทั้งบาท
2. ยุคมยมก หมายถึงยมกที่มีการซ้ำกลุ่มพยัญชนะในบาทที่ 1 กับบาทที่ 2 และบาทที่ 3 กับบาทที่ 4 ดังนั้นในบทหนึ่ง ๆ จะมียมก 2 คู่
3. มหાયมก หมายถึงยมกที่มีการซ้ำกลุ่มพยัญชนะในบทประพันธ์ทั้งบท
4. สันทัษฏกยมก หมายถึงยมกที่มีการซ้ำคำในส่วนท้ายของบาทที่ 2 และส่วนท้ายของบาทที่ 4
5. อาทยันตักยมก หมายถึงยมกที่มีการซ้ำกลุ่มคำในส่วนแรกและส่วนหลังของบาทเดียวกัน ซึ่งถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วน
6. สมุจจัยยมก คือยมกรวม หมายถึงยมกมากกว่า 2 ชนิดขึ้นไป ในบทประพันธ์บทหนึ่ง
7. ยมกในตำแหน่งที่ไม่แน่นอนในบทประพันธ์ ยมกชนิดนี้มีลักษณะเป็นการซ้ำคำในส่วนต่าง ๆ ของบทประพันธ์ ไม่ได้เจาะจงว่าส่วนนั้น ๆ จะซ้ำกันเสมอไป ส่วนใดส่วนหนึ่งจะซ้ำกันก็ได้ ณ ที่ใดของบาทหรือของบทเดียวกันก็ได้ ส่วนท้ายของบาทซ้ำกับ

¹ Mammata, Mammata's Kāvya prakāśa Translated by Gajendragadkar, (Bombay: C.K. Dhotre, 1970), p. 360.

ตัวอย่าง "ยมกในตำแหน่งที่ไม่แน่นอนในบทประพันธ์" ของคำประพันธ์สันสกฤต
 "madhuparājiparājitamaninjanamanahsumanahsurabhiriyam/
 abhūt vāritavārijaviplamvam sphutitatāmratatāmra vanam jagat//"

จากตัวอย่างนี้จะเห็นคำที่ซ้ำกันคือ parāji, manah, vāri และ tata ซ้ำกัน
 อยู่ตรงกลางของบาทไม่ได้อยู่ในตำแหน่งเดียวกันทั้ง 4 บาท บางคำก็ซ้ำกันอยู่คอนไปทาง
 ต้นบาท บางคำก็ซ้ำกันอยู่กลางบาท แสดงว่ายมกชนิดที่ 7 นี้มีอยู่ในทุกตำแหน่งในแต่ละบาท
 ไม่ได้ไปตามตำแหน่งที่กำหนดเหมือนชนิดอื่น ๆ

ส่วนตนของบาท, ส่วนตนซ้ำส่วนท่าย ส่วนกลางซ้ำส่วนตน ส่วนตนซ้ำส่วนกลาง ส่วนท่าย
ซ้ำส่วนกลาง หรือส่วนกลางซ้ำส่วนท่ายก็ได้ ผู้แต่งจะซ้ำส่วนต่าง ๆ ของบาทได้อีกมาก
แล้วแต่จะแบ่งบาทของบทประพันธ์ออกเป็นกี่ส่วน

ตามมติของภามหะในกาวยาลังการ¹ กล่าววាយมกมี 5 ชนิด คือ

1. ที่ส่วนตนของบท
2. ที่ส่วนกลางและส่วนท่ายของบท
3. ซ้ำทั้งบาท
4. ซ้ำบางส่วน
5. การซ้ำใน (บาทหรือ) ทุกบาท

ในหนังสือพระคัมภีร์สุโฆชาลังการ² กล่าวถึงยมกว่า

...ยมนั้นทำนุกลาวัวแจ่มแจ้ง เกิดจากอักษร เป็นอเนกจำแนกเป็นประเภท 2 คือ
อักษุเปตยมก ซ้ำไม่ตรงกัน พยเปตยมก ซ้ำตรงกัน และทั้งสองอย่างรวมกัน ยมนั้น
เล่ายังมีตนบาท กลางบาท และปลายบาท เป็นแนวอีกตวย ยมกที่นับถือกันมีประเภท
3 คือ

1. อักษุเปตยมก หมายความว่า ซ้ำกันตรง ๆ ที่เดี่ยวยทั้งสระและพยัญชนะไม่
ผิดเพี้ยนกันเลย

2. พยเปตยมก ซ้ำตรงกันเฉพาะพยัญชนะไม่ผิดเพี้ยนกันเลย แต่สระต่างกัน
ไม่เหมือนกันเป็นรูปเดี่ยวยตลอด เห็นจะตรงกับที่ไทยเรียกว่า "อักษรลวน" เช่น
"จำใจจำจากเจ้า จำจร"

3. ผสมกันทั้งสองอย่าง คือซ้ำกันดูวนบาง มีอื่นคั่นบาง

การแต่งยมนักยังกำหนดเป็นแนวไว่ ตนบาทบาง กลางบาทบาง ปลายบาทบาง
ตามแต่สามารถจะรจนาไว่ตรงไหน จึงแยกออกเป็น 3 อีกตามวิสัย คือ

¹P.V. Nāganātha Sāstry, Kāvyaḷaṅkāra of Bhāmaha
(Delhi : Motilal Banarsidass, 1970), p. 24.

²แย้ม ประพัชญ์ทอง, พระคัมภีร์สุโฆชาลังการ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรือง
ธรรม, 2512), หน้า 22-27.

1. ปาทาทิยมก ชุ้าต้นบาท
2. ปาทมัชฌมก ชุ้ากลางบาท
3. ปาทันตยมก ชุ้าปลายบาท

าๆ

ประเภทของยมกต่างๆ อาจจำแนกออกไปมากมาย ลองคิดดูคร่าว ๆ โดยจับเอา
วิธีของยมกคือคนบาท กลางบาท และปลายบาทเป็นเกณฑ์ ในบาทหนึ่งจะต้อง
จำแนกไว้ถึง 7 ดังนี้

1. ปาทาทิยมก ชุ้าต้นบาท
2. ปาทมัชฌมก ชุ้ากลางบาท
3. ปาทันตยมก ชุ้าปลายบาท
4. มัชฌมก ชุ้ากลางกลาง
5. มัชฌาทิยมก ชุ้ากลางกับตน
6. อาทยันตยมก ชุ้าตนกับปลาย
7. สัพพโตยมก ชุ้าทั้งหมด...

2.3.1.3 ปุณรุทวาทภาส (Punaruktavadābhāsa)

ปุณรุทวาทภาส เป็นศัพท์ดั่งการอีกประเภทหนึ่ง คำนี้มาจากคำว่า ปุณรุทติ
แปลว่าความซ้ำ¹ วท แปลว่า พูดหรือบอก อภาส แปลว่า แสง, ความนึกคิด (แห่ง
ใจ), ความตั้งใจ, การย้, ความลง² แปลรวมความว่า ความตั้งใจพูดซ้ำ ๆ
อลังการชนิดนี้คือการใช้คำซ้ำ ด้วยการนำลักษณะท่าทีที่เหมือนกันของคำมาซ้ำกัน มี
ลักษณะเป็นการซ้ำคำที่มีความหมายคล้ายคลึงกัน ด้วยการนำมาเรียงรวมเป็นคำเดียวกัน
บางหรืออยู่ไกล ๆ กันบ้าง และมีความหมายเหมือนกัน คำทำนองนี้ในภาษาไทยเรา
เรียกว่าคำซ้อน ได้แก่คำที่มีความหมายเหมือนกันมาใช้ซ้อนกัน ดังปรากฏในนาบท
เรื่อง "นาคานันทะ" ดังนี้คือ

¹แปลตาม "สัสถุท-ไท-อังกฤษ อภิธาน" ดังนี้ "ปุณรุทติ น. ความซ้ำ
"repetition or tautology" tautology แปลว่า การใช้คำซ้ำโดยไม่
จำเป็น), หน้า 757.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 124.

ขอให้พระพุทธรินทร์ (vuddho jinaḥ) ผู้อันธิดามารทั้งหลายขนาน
พระนามอย่างวิษยา...จงปกป้องทานทั้งหลาย

คำที่ขีดเส้นใต้นั้นเป็นคำสองคำที่ต่างก็มีความหมายบังถึงคนคนเดียวกัน คือ พระพุทธรเจ้า เป็นการนำเอาคำสองคำ คือคำว่า พุทธ (vuddha) แปลว่า ผู้รู้ และ ชินะ (jinaḥ) แปลว่า ผู้ชนะ ซึ่งหมายถึงพระพุทธรเจ้านำมากล่าวซ้ำอีก ความหมายของสองคำนี้หมายถึงบุคคลเดียวกัน เช่นนี้เป็นการเล่นคำ โดยใช้คำที่มีความหมายพ้องกัน มาเป็นคำขยายซึ่งกันและกัน

2.3.1.4 เสดม (Śleṣa)¹

เศดม เป็นศัพท์ดั่งการที่มีลักษณะเป็นการเล่นคำ (punning) หมายถึง การเล่นคำที่มีความแตกต่างกันคำนอกระกอบพื้นฐานและคำนความหมาย แต่มีรูปคำและมีเสียงเป็นอย่างเดียว อาจจะเรียกว่าเป็นคำพ้องรูปและพ้องเสียง ส่วนความหมายจะแตกต่างกันออกไป ดังนั้นถ้าให้ความหมายคำนั้น ๆ นิด ความหมายก็จะผิดไปด้วย ตัวอย่าง

alaṅkāraḥ śaṅkākarāṇarakapalaṃ pañjano
visīrnāṅgo Bhrṅgī vasu ca vṛṣa eko gatavayāḥ/
avastheyam sthānor api bhavati sarvāmaraguro-
vidhau vakre mūrdhni sthitavati vayaṃ ke punar amī//

คำว่า "vidhau" ในบาทสุดท้ายเป็นรูปวิภक्तिที่ 7 เอกพจน์ เพศชาย ของ vidhu ซึ่งมีความหมายว่า "ดวงจันทร์" และ "vidhi" ซึ่งมีความหมายว่า "พรหมลิขิต" ดังนั้น vidhau จึงเป็นคำพ้องรูปและเสียง เนื่องจากเสียงน และ i ใน "vidhu" กับ "vidhi" ซึ่งมีความหมายต่างกัน ศัพท์ดั่งการชนิดนี้

¹ตำราอสังการศาสตร์บางเล่มจัดเศดม (Śleṣa) ไว้เป็นประเภทหนึ่ง ในอรรถดั่งการ.

เรียกว่า "วรรณเศส" 1

เศสแบ่งเป็น 8 ชนิด ตามลักษณะของการพ้องเสียงดังนี้

- 2.3.1.4.1 วรรณเศส (Varna-sleṣa)
- 2.3.1.4.2 ปทเศส (Pada-sleṣa)
- 2.3.1.4.3 ลิงคเศส (Līṅga-sleṣa)
- 2.3.1.4.4 วจนเศส (Vacana-sleṣa)
- 2.3.1.4.5 ภาษาเศส (Bhāṣā-sleṣa)
- 2.3.1.4.6 ประกฤติเศส (Prakṛti-sleṣa)
- 2.3.1.4.7 ปรัตยยเศส (Pratyaya-sleṣa)
- 2.3.1.4.8 วิภักติเศส (Vibhakti-sleṣa)

มีมมฏะเรียกเศสทั้ง 8 ชนิดนี้ว่า สภังคเศส (Sabhāṅga-sleṣa)

เพราะเป็นการวิเคราะห์องค์ประกอบพื้นฐานของคำ เพื่อกำหนดความหมายเป็นส่วนสำคัญในการพิจารณาเศสเหล่านี้

ส่วนเศสที่ไม่ได้อาศัยการวิเคราะห์องค์ประกอบพื้นฐานของคำ เพื่อกำหนดความหมาย เพราะความหมายที่แตกต่างกันแฝงอยู่ในศัพท์แล้ว มีมมฏะเรียกเศสประเภทนี้ว่า อภังคเศส (Abhāṅga-sleṣa) ซึ่งเป็นเศสชนิดที่ 9 ดังนั้นมีมมฏะจึงจำแนกเศสออกเป็น 9 ชนิด ดังนี้

2.3.1.4.1 วรรณเศส

วรรณ หรือวรุณ หมายถึงตัวอักษรคือพยัญชนะ สระ หรือเสียง และเครื่องหมายต่าง ๆ ที่ใช้ประกอบเป็นคำในภาษา วรรณเศสจึงเป็นเศสที่มีเสียงอักษรสัมพันธ์กับการพ้องรูปและเสียง ซึ่งเป็นผลให้ความหมาย 2 นัย เมื่อมีแยกองค์ประกอบของคำ

คำพ้องรูปและพ้องเสียง เช่นนี้มีมากในภาษาสันสกฤต
ความหมายของคำจะผิดเพี้ยนไปขึ้นอยู่กับ การลงวิภक्तिต่าง ๆ

2.3.1.4.2 ปทเศลข

ปท หมายถึงคำที่ประกอบด้วยวิภคตินามหรือวิภคติดาษายาท หรือคำที่ประกอบด้วยปัจจัยของอักษยศัพท์ ปทเศลขจึงเป็นเศลขที่มีปทเป็นเครื่องกำหนดความหมายในการพ้องรูปและเสียง

ในปทเศลขนี้ขึ้นอยู่กับอาการแบ่งบทยอกเพื่อจะแปลความ ถ้าแบ่งคำนิคความหมายก็จะนิคไปด้วย เพราะเศลขชนิดนี้มีปทเป็นเครื่องกำหนดความหมายในการพ้องรูปและเสียง

2.3.1.4.3 ลิงคเศลข

ลิงค หมายถึงเพศ เศลขชนิดนี้หมายถึงเศลขที่มีลิงคเป็นเครื่องกำหนดการพ้องเสียง

2.3.1.4.4 วจนเศลข

วจน หมายถึงพจนคือจำนวน เศลขชนิดนี้หมายถึงเศลขที่มีพจนเป็นเครื่องกำหนดการพ้องเสียง

2.3.1.4.5 ภาษาเศลข

ภาษาเศลข หมายถึงเศลขที่มีการใช้ภาษาเป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูปและพ้องเสียง ซึ่งเป็นผลให้ความหมายต่างกัน

2.3.1.4.6 ประกฤติเศลข

ประกฤติ หมายถึงธาตุของศัพท์ เศลขชนิดนี้หมายถึงเศลขที่มีการใช้ธาตุเป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูปและเสียง ซึ่งเป็นผลให้ความหมายต่างกัน

2.3.1.4.7 ปรัตยยเศลข

ปรัตยย หมายถึง อากมธาตุและคำประกอบทำคำศัพท์และวิภคตีหรือวิภคตีขึ้น ตรงกับภาษาบาลีว่าปัจจัย เศลขชนิดนี้หมายถึงเศลขที่มีปัจจัยเป็นเครื่องกำหนดการ

พ้องรูปและพ้องเสียง ซึ่งเป็นผลให้ความหมายต่างกัน

เคลงชนิดนี้ขึ้นอยู่กับกรการลงปัจจัยท้ายธาตุ ความหมายจะเปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยที่ลงนั้น

2.3.1.4.8 วิภक्तिเคลง

วิภक्तिเคลง หมายถึง เคลงที่มีวิภक्तिเป็นเครื่องกำหนดการพ้องรูปและพ้องเสียง ซึ่งมีผลให้ความหมายต่างกัน

2.3.1.4.9 อังคเคลง

อังคเคลง หมายถึง เคลงที่ประกอบด้วยคำพ้องรูปและเสียงที่มีความหมาย 2 นัยแฝงอยู่โดยไม่ตองอาศัยการวิเคราะห์หองคประกอบของคำเขาชวย

ศัพท์ดั่งการที่เรียกว่า เคลง นี้ เป็นการเลนคำ คำที่นำมาเลนค่านั้นมีรูปคำ และเสียงเดียวกัน แต่แตกต่างกันเฉพาะท้ายคำที่ลงวิภक्तिปัจจัยแตกต่างกันออกไป ทำให้ความหมายได้เป็น 2 แง บางทีก็ขึ้นอยู่กับกรการแบ่งคำ เพราะคำในภาษาสันสกฤตนั้นสมาส และสนธิกันเพื่อความไพเราะอยู่เป็นจำนวนมาก ดั่งนั้นเมื่อจะแปลคำค่านั้นตองแยกสมาส สนธิออกจากกัน ถ้าแยกผิด ความหมายก็จะผิดไปด้วย วิธีการนี้ไม่มีใช้ในภาษาไทยเพราะคำสมาสสนธิยาว ๆ เช่นกับภาษาสันสกฤตเช่นนี้ไม่มีใช้ในภาษาไทย การแยกคำหรือแบ่งคำแล้วความหมายจะผิดเพี้ยนไปจึงไม่มี แมแต่ในตำราอสังการศาสตร์บางเล่ม เช่น วาควาสังการของวาควะก็ไม่มี "เคลง" อยู่ชวย

2.3.1.5 วโกรคติ (Vakrokti)

วโกรคติมาจากคำ วกร (vakra) สนธิกับ อุกติ (ukti) วกรแปลว่าไม่ตรง อุกติ แปลว่าวาจา, การพูด วโกรคติแปลว่าคำแฝงหรือมีสองนัย เป็นคำที่ไม่ได้พูดตรงไปตรงมา หมายถึงการใช้คำที่มีความหมาย 2 นัย เป็นการเลนเสียงของคำคล้าย ๆ กันกับเคลง ถ้อยคำที่เป็นวโกรคตินั้นเป็นถ้อยคำที่ผู้พูดพูดอย่างหนึ่ง แต่ผู้ฟังเข้าใจอีกอย่างหนึ่ง เป็นคำพูดที่กำกวมแต่มีความหมายอื่นแอบแฝงอยู่ โดยอาศัยการตีควรรคผิดกัน และ

อาศัยคำที่มีความหมายเป็นสองแง่แปลความนึกกับที่หมายนั้น ส่วนเสลนั้นเป็นคำพ้องรูป และพ้องเสียงที่แตกต่างกันเฉพาะการลงวิภัติปัจจัย ตัวอย่าง

"ณะที่ฟัง มยุรว่าแพน" "อกของกนกรมีการร่ามาแต่ไหน"
 "นี่ฉันพูดถึงกลาปี" "ณะที่รัก ที่นี้มีใครพูดถึงความสุข"¹

วโภรกติของตัวอย่างนี้ได้แก่คำ "มยุร" และ "กลาปี" ตัวอย่างนี้สมมติว่าเป็นคำสนทนาระหว่างหญิงชายคนหนึ่ง หญิงใช้คำว่า "มยุร" หมายถึงนกยูง แต่ชายแกล้งเข้าใจผิดว่า "มยุร" คือ "มยุ" แปลว่ากนกร "อรุ" แปลว่า อก แปลว่าอกของกนกร หญิงจึงพยายามแก้ความเข้าใจผิดของชาย กล่าวยั่วว่าคนพูดถึงนกยูง จึงเปลี่ยนจากการใช้คำว่า "มยุร" มาเป็น "กลาปี" ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของคำว่า "มยุร" นั้นเอง แต่ชายก็ยังแกล้งเข้าใจผิดว่า "กลาปี" คือ "ก" แปลว่าความสุข และ "ลาปี" แปลว่าผู้พูด แปลว่าผู้พูดถึงความสุข เป็นต้น

บางครั้งได้นำเอาความหมายของวโภรกติมาใช้ในการวิเคราะห์วรรณกรรมไทยด้วยการให้เป็นเรื่องของสัญลักษณ์ เพราะสัญลักษณ์นั้นเป็นการกล่าวถึงสิ่งหนึ่ง แต่ผู้ฟังเข้าใจไปอีกอย่างหนึ่งได้ บางทีก็เป็นสัญลักษณ์ทั่ว ๆ ไป และบางทีก็เป็นสัญลักษณ์ในบทอรรถารักษ์

วโภรกติเป็นวิธีการพูดที่ดีแตกต่างจากวิธีการพูดที่เป็นปกติประจำวัน เป็นภาษาที่มีเสน่ห์ที่เกิดขึ้นด้วยความชำนาญของกวี กุนตกะกล่าวว่า วโภรกติเป็นวิญญูณของคำประพันธ์ ผลงานของกุนตกะจึงเกี่ยวกับเรื่องนี้ คือเรื่องวโภรกติชีวิต เขาอธิบายว่า วโภรกติเป็นวิญญูณของคำประพันธ์ เพราะฉะนั้นวโภรกติจึงเป็นของสำคัญ แก้ววโภรกติอย่างเดียวกันก็สร้างคำประพันธ์ไม่ได้ ต้องมีความฝันเฟื่อง (fancy) ด้วย

¹ วาควณ, อสังการศาสตร์ของวาคภฏ (ป.ส. ศาสตรี แปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงวิ้ว เกษตรศิริวัณท์ 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 17.

คำว่า ว โกรกติ มีใช้อยู่ในวรรณคดีมาตั้งแต่โบราณ และมีหลายความหมาย ว โกรกติ เป็นวิธีการพูดที่กระชับใจ มักจะมีพื้นฐานบนเสลษ และแตกต่างจากวิธีการพูดธรรมดา ๆ ในชีวิตประจำวัน

ภามหะก็ใช้คำว่า โกรกติ ในความหมายเดียวกัน เขาบอกว่า ว โกรกติ ได้เปรียบกว่าภาพพจน์อื่น ๆ ว โกรกติ จะเน้นลักษณะสองอย่างของคำประพันธ์ คือถึงแม้ว่าคำประพันธ์จำเป็นต้องใช้คำที่ซ้ำกันในภาษาพูดธรรมดา การเลือกคำที่นำมาใช้ก็ต่างจากการเลือกคำในภาษาพูดธรรมดา กล่าวคือการใช้คำการใช้ศัพท์ (diction) ต่างกัน และก็จะให้ความหมายที่มันเกี่ยวพันกับสิ่งซึ่งเห็นอความเข้าใจของคนธรรมดา

ดังนั้น ว โกรกติ จึงหมายถึงคำพูดที่พูดไม่ตรง กล่าวคือผู้พูดหรือผู้แต่งมีเจตนาใช้คำมีความหมายอย่างหนึ่ง แต่ผู้พูดหรือผู้อ่านตีความหมายผิดไปจากที่ผู้พูดหรือผู้แต่งต้องการ เนื่องมาจากคำพ้องรูปและพ้องเสียง (śleṣa) และการเน้นระดับเสียงในการอ่าน (kāku) ดังนั้น ว โกรกติ จึงแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ เสลษว โกรกติ และกาฤ-ว โกรกติ¹

2.3.1.6 จิตร (Citra)

จิตร เป็นศัพท์ดัดการที่มีลักษณะเป็นการแต่งคำประพันธ์ให้เป็นรูปต่าง ๆ โดยการจัดวางสระ พยัญชนะไปตามรูปที่กำหนด เช่น รูปคาว รูปกลอง รูปดอกบัว รูปฉัตร หรือรูปอื่น ๆ รูปทรง รูปกระบอกหรือรูปคทา หรือรูปน้ำมูตรวัว จิตรมี 2 ความหมาย คือ

2.3.1.6.1 ใช้อักษรเรียงรูปประกอบกันเข้าเป็นรูปชนิดต่าง ๆ และมีความหมายแจ่มแจ้งควย ควยการปรับเข้าเป็นจิตรรูปดอกบัว² ในตำราอสังการศาสตร์ของวาคภฏะเรียกว่า "โษทศทลกลพนช" แปลว่า ดอกบัว 16 กลีบ

¹ คำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก ง. หน้า 464-466.

² รูปภาพและตัวอย่างในภาคผนวก จ. หน้า 467-469.

มาจากคำว่า โยพิศ แปลว่าลิบหลก (ภาษาบาลีใช้ว่า โสฬส) หล แปลว่า กลีบดอกไม้
 พนุช แปลว่า การแต่ง หรือคำประพันธ์ จิตรอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า "โคมุตริกภาพนุช"
 คือน้ำมูตรวัว¹ เป็นการเรียงอักษรเป็นส่วนประกอบ นอกจากนี้ยังมีจิตรรูปพวงมาลัย²
 เรียกว่า "हारपनुचित्र" จิตรรูปฉัตรหรือร่ม³ เรียกว่า "ฉत्रपनुचित्र"
 จิตรรูปดาบ⁴ จิตรรูปกลอง⁵ จิตรรูปฆ้อง และ
 จิตรรูปกระบองหรือคทา⁶

2.3.1.6.2 การร้อยกรองอันทำให้รู้สึกประหลาดใจ มี

5 อย่างคือ จิตรประเภท "เอกสุวรมุ"⁷ คือใช้สระอย่างเดียวกันตลอดบท จิตรประเภท
 "มาตุราชยुक्तम्"⁸ ไคแกมาตรา คือ ลบสระที่อยู่เบื้องบนเส้นขีดหัว เมื่อเขียนตามแบบ
 อักษรเทวนาครี จิตรประเภท "พินธุยुक्तम्"⁹ คือลบนิกหิต จิตรประเภท "เอกวยुचनम्"¹⁰
 คือใช้พยัญชนะชนิดเดียวกันตลอดบท และจิตรประเภท "อักษรयुक्तम्"¹¹ คือลบอักษร

-
- ¹ดูรูปภาพและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 468.
 - ²ดูรูปภาพและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 469.
 - ³ดูรูปภาพและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 470-471.
 - ⁴ดูรูปภาพและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 472.
 - ⁵ดูรูปภาพและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 473.
 - ⁶ดูรูปภาพและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 474.
 - ⁷ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 475.
 - ⁸ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 475.
 - ⁹ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 475.
 - ¹⁰ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 475.
 - ¹¹ดูคำอธิบายและตัวอย่างในภาคผนวก จ., หน้า 475.

ผู้ประพันธ์จิตรทั้งสองชนิดนี้จะต้องกำหนดพยัญชนะ สระ และคำให้เป็นไปตามรูปต่าง ๆ หรือตามวิธีการเลือกสระหรือพยัญชนะชนิดเดียวกันมาแต่ง หรือลบบรรพจน์ นิคหิต และลบบอักษร ทำให้ความหมาย (Artha) ของบทประพันธ์ค่อยลงไป เพราะต้องอยู่ในวงจำกัด มัมมภูจะจึงมีความเห็นว่า บทประพันธ์เป็นรูปต่าง ๆ นี้ เป็นเพียงแต่การแสดงถึงความพยายามหรือความสามารถพิเศษของกวีเท่านั้น ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงความ เป็นบทร้อยกรองที่แท้จริง

2.3.2 อรรถดั่งการ

อรรถดั่งการหรือเครื่องประดับความหมาย ได้แก่วลีที่เพิ่มความเด่นชัดให้แก่อรรถของบทประพันธ์ ทำให้บทประพันธ์นั้น ๆ มีคุณค่าอันยิ่งขึ้น ในการอ่านบทประพันธ์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นของสันสกฤต อังกฤษ หรือไทย ถ้าจะให้เกิดความเข้าใจอย่างแท้จริงและซาบซึ้ง ผู้อ่านมีความจำเป็นที่จะต้องเข้าใจโวหารที่กวีใช้ บางทีกวีก็ใช้โวหารแบบต่าง ๆ แทนที่จะกล่าวอย่างตรงไปตรงมา เพื่อสร้างภาพขึ้นในจินตนาการของผู้อ่าน แล้วภาพนั้นจะสะท้อนความรู้สึกและความหมายของกวีให้แก่ผู้อ่าน บางครั้งก็เรียกว่าภาพพจน์

การแบ่งและกำหนดลักษณะของอรรถดั่งการออกเป็นประเภทต่าง ๆ ตามความเห็นของผู้แต่งตำราอรรถดั่งการศาสตร์ตั้งแต่สมัย 100 ปีก่อนคริสต์ศตวรรษ ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 17 มีจำนวนมากน้อยไม่เท่ากัน ในบรรดาตำราอรรถดั่งการศาสตร์จำนวน 38 เล่มที่ พี.วี. กานเน (P.V.Kane) ได้รวบรวมศึกษาวิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องอรรถดั่งการศาสตร์ไว้ในหนังสือ *History of Sanskrit Poetics* นั้น แต่ละเล่มได้กล่าวถึงอรรถดั่งการไว้อย่างละเอียดและหยาบ มากและน้อยไม่เท่ากัน

จากการสำรวจอรรถดั่งการจากตำราอรรถดั่งการศาสตร์บางเล่ม เพื่อเปรียบเทียบกันว่าเล่มใดกล่าวถึงอรรถดั่งการมากน้อยเท่าไร อรรถดั่งการแต่ละชนิดนั้นเป็นอย่างไร เพื่อจะได้นำมาวิเคราะห์ความงามของมหาชาติคำหลวงว่ามีกลวิธีในการประพันธ์ตรงตามหลักเกณฑ์ของอรรถดั่งการศาสตร์ของสันสกฤตหรือไม่ ผู้วิจัยได้พบว่าตำรา

อสังการศาสตร์บางเล่มโดยเฉพาะในสมัยต่าง ๆ มีประเภทของอรรถาสังการน้อยกว่าในสมัยหลัง ๆ ส่วนใหญ่จะกล่าวถึงแต่อุปมา รูปกะ ที่ปกะ ซึ่งเป็นอรรถาสังการที่ใช้ในคำประพันธ์เป็นส่วนใหญ่ ส่วนอรรถาสังการประเภทอื่น ๆ นักอสังการศาสตร์แต่ละคนจะกล่าวถึงในตำราอสังการศาสตร์ของท่านมีจำนวนมากน้อยไม่เท่ากัน ผู้วิจัยจะขอนำมากกล่าวถึงเพียง 5 ทาน ตามลำดับจากจำนวนน้อยไปจำนวนมาก ดังนี้

1. อสังการ เศษของเกศวมิตร มีอรรถาสังการ 14 ประเภทคือ อุปมา
รูปกะ อุตเปรกษา สมาสโกติ อปหนุติ สมหิต สวภาวะ
วิโรชะ สาระ ที่ปกะ สโหกติ อันยเทศ์วะ วิเศโยกติและ
วิภาวนา
2. สรัสวตีภณฐาภรณ์ ของโกชะ มีอรรถาสังการ 24 ประเภทคือ ชาติ
วิภาวนา เหตุ อเหตุ สุขษมะ อุตตระ วิโรชะ สัมภาวะ
อันโยนยะ ปรีวฤตติ นิทรศนะ เกท สมหิต ภรานติ
วิตรรกะ มีสีตะ สัมฤติ ภาวะ ปรัตยักษะ อนุมานะ อุปมานะ
อาคมะ อรรถาปัตติ และอภาวะ

มีลักษณะของคำและอรรถ 24 ประเภท คือ

อุปมา รูปกะ สามยะ สังศยะ ~~อปหนุติ~~ สมหิ สมาสโกติ
อุตเปรกษา อปรัตตปรคังดา คุตยาโยคิตา เลศ (เหมือน
กับวยาชัสตุติ) สโหกติ สมุจจัย อากเขป อรรถานตรันยาสะ
วิเศโยกติ ปริกระ ที่ปกะ กรรมะ ปรยายะ อติศโยกติ
เศลษ ภาวิกะ และสัสฤษฏี

3. กาวยาทรรศของทีณิน มีอรรถาสังการ 35 ประเภท คือ สวภาโวคติ
อุปมา รูปกะ ที่ปกะ อวาทตติ อากเขป อรรถานตรันยาสะ
วยติเรกะ วิภาวนา สมาสโกติ อติศโยกติ อุตเปรกษา
เหตุ สุขษมะ เลศ (หรือลว) ยดาสังชยะ (หรือกรรมะ)
เปรยะ รสวัท อูรัชส์วิน ปรยาโยกติ สมหิตะ อุทาคตะ

อปหนฺติ เสดษ วิเศโยกฺติ ตฺลยโยคิตา วิโรชะ อปรฺสฺตฺตฺประคังสา
วยาโยกฺติ นิทรรศนา สโหกฺติ ปรีวฤตฺติ อาสี: สังกิรณะ และ
ภาวิกะ

4. วากฎาลังการของวากฎามีอรรถาถา 35 ประเภท คือ ชาติ^๕

อุปมา รูปกะ (รูปกมฺ) ประติวิสฺตฺตฺปมา ภรานติมาน อากเขป
สังศยะ ทฤษฏานตะ วยติเรก อปหนฺติ ตฺลยโยคิตา
อุตฺเปรกษา อรรณานตรันยาสะ สมาสโสกฺติ: (อันโยกฺติ)
วิภาวนา ทิปกะ (ทีปกมฺ) อติศยะ เหตุ: ปรียาโยกฺติ
สมาหิตะ (สมาหิตมฺ) ปรีวฤตฺติะ ยถาสังชยะ (ยถาสงฺชยมฺ)
วิษมะ สโหกฺติ วิโรชะ อวสระ สาระ (สารมฺ) เสดษ
สมุจยยะ อปรฺสฺตฺตฺประคังสา (อปรฺสฺตฺตฺปรคังสา) เอกาวลี
อนุมานะ (อนุมานมฺ) ปรีสังชยา ปรีศโนตฺตรัม (ปรีศโนตฺตรมฺ)
และสังกร

5. กาวยาลังการของภามหะ^๑ มีอรรถาถา 37 ประเภท คือ รูปกะ

อุปมา ทิปกะ ประติวิสฺตฺตฺปมา อากเขป อรรณานตรันยาสะ
วยติเรกะ วิภาวนา สมาสโสกฺติ อติศโยกฺติ ยถาสังชยะ
อุตฺเปรกษา สวภาโวกฺติ เปรยะ (เปรยสฺ) รสวัต อูรชฺสวิน
ปรียาโยกฺตะ สมาหิตะ อุทาทตะ ศลิษฏะ อปหนฺติ วิเศโยกฺติ
วิโรชะ ตฺลยโยคิตา อปรฺสฺตฺตฺประคังสา วยาโยกฺติ นิทรรศนา
อุปมารูปกะ อุปเมโยปมา สโหกฺติ ปรีวฤตฺติ สังสนเทหะ
(สังสนเทห) อนันวยะ อุตฺเปรกษาวยว สังสฤษฏฺ (สังสฤษฏ)
ภาวิกะ และอาสี:

^๑ เหตุ สุขมะ และเลสะ ภามหะไม่ยอมรับว่าเป็นอถาถา เพราะไม่มี
วโภกรตีในตัวของมัน.

หนังสือกาพย์ดั่งการของภามหะที่ พี.วี. นาคนาถ ศาสตรี แปลเป็นภาษาอังกฤษนั้นได้กล่าวถึงอรรถดั่งการของภามหะไว้ตั้งแต่หน้า 28-73 อย่างละเอียด ว่ามี 37 ประเภทเหมือนกับที่ พี.วี. กานะ กล่าวไว้ในหนังสือ History of Sanskrit Poetics¹ หน้า 82 ด้วยการแยกอธิบายว่าภามหะกล่าวไว้ในบทที่ 2 ว่ามี 14 ประเภท คือ รูปกะ (อุปเมยะ, อุปมานะ) ที่ปกะ (อาทิตที่ปกะ, มัชยที่ปกะ และอันตยาที่ปกะ) อุปมา (อุปโตปมา, ประติวิสต์ปมา, มาโลปมาและอสังการ-อุปมา) อากเชป อรรถนทรันยาสะ พยติเรกะ วิภาวนา समाโสภติ อติศโยภติ วฤตติ ยดาสังขยะ อุกเพรกษา สังขยานะ สวภาโวภติ และในบทที่ 3 อีก 23 ประเภท คือ เปรยะ (เปรยสุ) รสวัต อรุชส์วิน ปรยาโยภตะ สมานิตะ (สมานิ, สมานฤต) อุทาทตะ ศลิษฏะ (เศลษ) อปหนุติ (อปนุหนุติ) วิเศโยภติ วิโรชะ ทุลย-โยคิตา อปรัสตุตประคังสา วยาชส์ตุติ นิทรรศนา อุปมารูปกะ อุปเมโยปมา สโภภติ ปรีวฤตติ สสันเทหะ อนันวยา (อนนวย) อุกเพรกษาววยะ สังสฤษฏิ และภาวิกัทวะ

นอกจากนี้ยังมีนักอสังการศาสตร์อีกหลายท่านที่ได้เขียนตำราอสังการศาสตร์ อธิบายอรรถดั่งการไว้อีกมากมายหลายประเภท ซึ่งจะไม่กล่าวถึงอรรถดั่งการของแต่ละท่านโดยละเอียดในวิทยานิพนธ์นี้ จะกล่าวถึงแต่จำนวนอรรถดั่งการของบางท่านเท่านั้น² เช่น กาวยประกาศของมัมมฏะ มีอรรถดั่งการ 61 ประเภท กาวยานุศาสน์ของวากภฏะ 2 มี 63 ประเภท อสังการสรรพวัชะของรุษยกะมี 75 ประเภท สานิตยพรรปณะของวิศวานาถ มี 77 ประเภท จันทรालอกของชยเทวะมีมากถึง 100 ประเภท และกาวยานันตะของอัปปียะ นิกษิต อรรถดั่งการมีถึง 125 ประเภท เป็นต้น

ในหนังสือพระคัมภีร์สุโไพธาสังการที่ น.อ.แย้ม ประพัฒน์ทอง ได้แปลไว้เมื่อ พ.ศ. 2512 ได้กล่าวถึงอรรถดั่งการ (อัทธดั่งการ) ไว้หน้า 142 ว่ามี 35 ประเภท ซึ่งบางประเภทก็มีชื่อตรงกับอรรถดั่งการของสันสกฤตดังนี้ "อติสย อุปมา รูปกะ อาวุตติ ที่ปกะ อากเชปะ อัทธันทรนยาสะ พยติเรก วิภาวนา เทภู กมะ

¹ดูตารางเปรียบเทียบในรายการตารางประกอบ ตารางที่ 4, หน้า 510-512.

²ดูตารางเปรียบเทียบในรายการตารางประกอบ ตารางที่ 3, หน้า 505-509.

ปิยตระ สมาส ปริกัปปนา สมาหิตะ ปริยายวุตตะ พยาชวณณา วิเสสะ รุพหาหังการ
 ลีเลสะ ตุลยโยคิตา นิตัสสนะ มหันตัตตะ วัญจนา อปัปกตติถุติ เอกาวลีสี อัญญัญญะ
 สหุคคิ วิโรชิตา ปริวุตติ ภมะ ภาวะ มิสสะ อาลีสี รลีสี"

อรรถาธิบาย 35 ประเภทที่ตีพิมพ์ในพระคัมภีร์สุโขธาธิงการ พอดีเปรียบ-
 เทียบกับของสันสกฤตได้ ดังต่อไปนี้

<u>บาลี</u>	<u>สันสกฤต</u>
อทิสัย	อทิสัย
อุปมา	อุปมา
รูปกะ	รูปกะ (รูปกมุ)
อาวุตติ	-
ทีปกะ	ทีปกะ (ทีปกมุ)
อากเชปะ	อากเชป
อถันทรนยาสะ	อรรถานทรันยาสะ
พยติเรก	วยติเรก
วิภาวนา	วิภาวนา
เหตุ	เหตุ
ภมะ	ภมะ
ปิยตระ	-
สมาส	สมาโสภิต
ปริกัปปนา	-
สมาหิตะ	สมาหิต
ปริยายวุตตะ	-
พยาชวณณา	-
วิเสสะ	วิเสโสภิต
รุพหาหังการ	-
ลีเลสะ	เศลษ

<u>บาลี</u>	<u>สันสกฤต</u>
ทูลโยคิตา	ทูลโยคิตา
นิทสสนะ	นิทรรคน
มหันตัทตะ	-
วิญจนา	-
อัปภกิตถุติ	อปรัสตฤตประสังสา
เอกาวัสสี	เอกาวัสสี
อัญญมัญญะ	-
สหุททิ	-
วิโรชิตา	วิโรช
ปริวฤตทิ	ปริวฤตทิ
ภมะ	-
ภาวะ	ภาวิกะ (ภาวิกัตวะ)
มิสสะ	-
อาสี	อาสี:
รสี ¹	-

จะเห็นได้ว่าอรรถาสังการในตำราอสังการศาสตร์มีตั้งแต่ 14 ประเภทจนถึง 125 ประเภท ผู้วิจัยมีความเห็นว่าจำนวนอรรถาสังการ 14 ประเภทในอสังการเศขรของ เกศวมิศรนั้นน้อยเกินไป ถ้าหากจะนำมาวิเคราะห์อรรถาสังการในมหาชาติคำหลวง ก็คงจะทำให้ได้อรรถาสังการที่ตรงกันนั้นน้อย ปรากฏว่ามีตรงกันเพียง 3 ประเภทเท่านั้น คือ อุปมา รุปกะ และอุตเปรภษา จำนวน 24 หรือ 29 ประเภทก็ยังไม่พอ แต่ถ้ามี

¹ในตำราอสังการศาสตร์ของสันสกฤตส่วนใหญ่แยก รสี ไว้ต่างหาก ไม่ได้รวมไว้ในอรรถาสังการเหมือนในพระคัมภีร์สุโษธาสังการของบาลี แต่ในกาวยาทรศของทัณฑิน และกาวยาลังการของภามหะมีรสอยู่ ในอรรถาสังการด้วย เรียกว่า รสี สวรรค์.

จำนวนตั้งแต่ 61 - 125 ประเภทรูปนั้นแบ่งละเอียดมากเกินไป ซึ่งเหมาะกับการ
 อรรถาธิบายของสันสกฤตที่ลักษณะของภาษาหรือไวยากรณ์ของเขาเอื้อให้เกิด
 อรรถาธิบายที่แยกย่อยลงไปได้อย่างมากมาย เพราะภาษาสันสกฤตเป็นภาษา
 ในตระกูลภาษามีวิภक्तिที่ปัจจัย ถ้าหากจะนำมาวิเคราะห์อรรถาธิบายในมหาชาติ
 คำหลวงก็คงจะไม่เหมาะสม ผู้วิจัยได้นำมาศึกษาแล้วเห็นว่ามีตรงกันกับในมหาชาติ
 คำหลวงไม่ถึงครึ่งหนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่าจำนวน 35 ประเภทในกาวยาทรรคของทีณจิน
 และในวาคภูฏาธิบายของวาคภูฏานั้นเมื่อนำมาเปรียบเทียบกันกับอรรถาธิบายในมหา
 ชาติคำหลวงนั้นมีตรงกันอยู่หลายประเภท ดังนั้นผู้วิจัยจึงเลือกเอาวาคภูฏาธิบาย
 ของวาคภูฏามาเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์อรรถาธิบายในมหาชาติคำหลวง
 ในบทที่ 4 ต่อไป

นอกจากผู้วิจัยจะใช้อรรถาธิบายของวาคภูฏามาเป็นเครื่องมือในการ
 วิเคราะห์แล้ว ผู้วิจัยได้ใช้ตำราอรรถาธิบายสันสกฤตเล่มอื่น ๆ ทั้งของสันสกฤตและบาลี
 มาประกอบในการศึกษาค้นคว้าและวิเคราะห์เกี่ยวกับอรรถาธิบายในมหาชาติ-
 คำหลวงอีกด้วย ได้แก่หนังสือ *KavyāLankāra of Bhānuka* ของ
 P.V. Nāganātha Sāstry (ผู้แปล) และพระคัมภีร์สุโขธาธิบาย
 ของนาวาอากาศเอกแย้ม ประทีปทอง (ผู้แปล) เป็นต้น

ผู้วิจัยได้ยกตัวอย่างจากพระคัมภีร์สุโขธาธิบายของพระมหาสามีสังฆ-
 รัทิต และสาहितยทรรปณะของวิศวานาถมาประกอบด้วย ในเมื่อลักษณะตรงกันกับ
 ของวาคภูฏา

อรรถาธิบายในอรรถาธิบายสันสกฤตของวาคภูฏามี 35 ประเภท ดังต่อไปนี้

2.3.2.1 อุปมา คือลักษณะที่กล่าวความเหมือนระหว่างสิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ (อุปไมย) กับสิ่งที่นำมาเปรียบเทียบ (อุปมาน) ตั้งแต่ 2 สิ่งขึ้นไป อรรถาธิบายการประเภทยังมีอยู่ทั่วไปในคำประพันธ์ เพราะเป็นอรรถาธิบายที่ใช้เปรียบเทียบที่ทำให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเข้าใจและเห็นภาพจนใค้งาย และดีกว่าอรรถาธิบายประเภทอื่น ๆ คำเปรียบเทียบนี้ในภาษาไทยมีใช้หลายคำ เช่น "คูกุ คูกุคัง ประคูกุ ประคูกุคัง เพียงเพียงคัง เหมือน เสมือน ฉันทิโค-ฉันทินัน" ตัวอย่าง

2.3.2.1.1 "ใบหน้าของหญิง คนมีคิ้วเหมือนขนูกามเทพนั้นเหมือนดวงจันทร์ ตาทั้งคู่เหมือนคอกนิลบลคู่หนึ่ง ริมฝีปากเยาะเย้ยลูกต่าดิ่งลึก"
(อรรถาธิบายคำศัพท์ของวาทกรรม หน้า 24)

ตัวอย่างนี้ ใบหน้า คิ้ว และตาเป็นอุปไมย ดวงจันทร์ ขนูกามเทพและคอกนิลบลเป็นอุปมาน

2.3.2.1.2 "พระพักตร์ของพระสุคตเจ้าทรงงามยิ่ง
ประคูกุคังคอกประทุมอันแยบมาน"

(พระคัมภีร์สุโฆธาธิบาย หน้า 151)

ตัวอย่างนี้พระพักตร์เป็นอุปไมย คอกประทุมเป็นอุปมาน

อุปมามี 2 ชนิด คือ "ปุรณา" และ "ลุปตา"

1. "ปุรณา" ได้แก่อุปมาที่สมบูรณ์ อุปมานชนิดนี้จะต้องประกอบด้วยองค์ประกอบ 4 ส่วนคือ

- 1.1 อุปมาน (Upamāna) คือคำที่นำมาเปรียบเทียบ
- 1.2 อุปไมย (Upameya) คือคำที่ถูกเปรียบเทียบ
- 1.3 อปฺระติปาทกะ (apratipāḍaka)² คือคำที่แสดงการ

¹ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข., หน้า 480-483.

²ในหนังสือสาहितยทรรปณะของวิศวานาดเรียวว่า "เอาปมฺยวาจี สพฺท"

เปรียบเทียบได้แก่คำ คุจ คุจดัง ประคุจ เพียง เพียงดัง เหมือน กล เจก เสมอ ปาน
ครวนาคูจ ฉันโค-ฉันนั้น

1.4 สาธารณธรรม (sādhāraṇadharma)¹ คือคำที่แสดง
คุณสมบัติทั่วไปของคำเปรียบเทียบ

ตัวอย่าง อุปมาชนิด ปุรณา

"มูขี้ กมลมิว สุนุทรม" แปลว่า หนางามเหมือนคอกบัว"

มูขี้ (มูข)	เป็นอุปเมย
กมล	เป็นอุปมาน
อิว	เป็นเอาปมยววจี ศพท
สุนุทร	เป็นสาธารณธรรม

(สาหิตยทรปณะ ของวิศวานาด หน้า 90)

2. "ลุปตา" ได้แก่อุปมาที่ลบส่วนใดส่วนหนึ่งออกไป เหลือไม่ครบ
ทั้ง 4 อย่าง มีลุปตาชนิดต่าง ๆ ดังนี้

- 2.1 ธรรมลุปตา ได้แก่อุปมาที่ลบสาธารณธรรมออกเสีย
- 2.2 อุปมานลุปตา ได้แก่อุปมาที่ลบอุปมาน
- 2.3 วาจกลุปตา ได้แก่อุปมาที่ลบวาจ
- 2.4 ธรรมโปปมานลุปตา ได้แก่อุปมาที่ลบทั้งสาธารณธรรม
และอุปมาน
- 2.5 ธรรมวาจกลุปตา ได้แก่อุปมาที่ลบทั้งสาธารณธรรมและวาจ
- 2.6 อุปเมยลุปตา ได้แก่อุปมาที่ลบอุปเมย
- 2.7 ธรรมโปปเมยลุปตา ได้แก่อุปมาที่ลบทั้งสาธารณธรรมและ
อุปเมย

¹ในหนังสือสาหิตยทรปณะของวิศวานาด P.V. Kane แปลเป็นภาษา
อังกฤษว่า "common property"

2.8 ทริโลปา ไคแกอุปมาที่ลบล้างสามอย่างคือ อุปมา
เอาปมูวาวจี ศพุต และสาธารณธรรม เหลือแต่อุปเมยแต่เพียงอย่างเดียว

ในหนังสือสาหิตยทรบณะของวิศวานาถว่าอุปมามี 27 อย่าง คือ ปุรณามี 6
อย่าง และ ลุปตามี 21 อย่าง ไคแก ธรรมลุปตา 10 อุปมานลุปตา 2 วาจลุปตา 2
ธรรมโมปเมยลุปตา 2 ธรรมวาจลุปตา 2 อุปเมยลุปตา 1 ธรรมโมปเมยลุปตา 1
และทริโลปา 1

ในกาวยประกาศของมัมมภูจะว่าอุปมามี 25 อย่าง คือปุรณา 6 อย่าง ลุปตา
19 อย่าง ไคแกธรรมลุปตา 5 อุปมานลุปตา 2 วาจลุปตา 6 วาจธรรมลุปตา 2
ธรรมโมปมานลุปตา 2 วาจโกปเมยลุปตา 1 ทริโลปา 1

ในพระคัมภีร์สุโฆชาลังการแบ่งชนิดย่อยของอุปมาไว้ละเอียดมาก มีอุปมาที่
ฟังรู้ควยศัพท์มีอิวเป็นต้น อุปมาที่ฟังรู้ควยอรรถและอุปมาต่าง ๆ ที่เป็นอุปมาอันเป็นโทษ¹

2.3.2.2 รูปกะ (รูปกมฺ) คืออสังการที่กล่าวอุปมาอุปไมยเป็น
หนึ่งสิ่งเดียวกัน เพราะมีลักษณะเหมือนกัน จะกล่าวคำที่หมายถึงอุปมาและอุปไมยรวมกัน
เข้าเป็นสมาสหรือไม่รวมก็ได้ จะกล่าวลักษณะเพียงส่วนเดียวหรือทั้งหมดก็ได้ รูปกะนี้
เป็นการเปรียบเทียบเช่นเดียวกับอุปมา แต่ไม่มีคำว่า "เหมือน" "ดุจ" "ดั่ง" "ประดุจ"
"ประคัจฉัง" "เพียง" "เพียงดั่ง" แทนที่จะพูดว่าสิ่งนี้คล้ายกับสิ่งนั้น ก็วิจะพูดว่า สิ่งนี้คือสิ่งนั้น
หรือสิ่งนี้เป็นสิ่งนั้น โวหารหรืออสังการแบบนี้เป็นแบบที่ไฉมากที่สุด ตัวอย่าง

2.3.2.2.1 "นางปีศาจคือเวลากลางคืน มีผมอันสลวย
แล้วคือความมืด มีสร้อยลูกประคำอันแล้วควยกระดูกคือดาว และมีเสียงคำรามใหญ่คือ
เสียงนกเค้าแมว ไคเดินออกจากที่แห่งหนึ่ง"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 26)

¹ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข., หน้า 482-483.

2.3.2.2.2 "พระชินเจ้าพระองค์นี้เป็นห่วงน้ำประจักษ์
พระคุณอันกว้างขวาง เป็นดวงแก้ว พระกรุณาเป็นน้ำอันเย็น ความที่พระองค์ไม่มีผู้หยั่งถึง
เป็นความลึกซึ้ง"

(พระคัมภีร์สุโขธาสังการ หน้า 177)

2.3.2.2.3 "ชนเหล่าใดเล่า เห็นพระโอรสของพระมุนี
ซึ่งมีดอกไม้คือพระหรรษาอันงดงาม มีใบอ่อนคือวิมโอรสอันพึงใจจะไม่ได้รับความสุข"

(พระคัมภีร์สุโขธาสังการ หน้า 178)

2.3.2.3 ชาติ คือการพรรณาสภาพของบุคคลหรือของ
ธรรมชาติและจะนับได้ว่างามเป็นพิเศษ เมื่อกล่าวถึงคนชั้นต่ำ คนมีความกลัว และเด็ก
เป็นต้น

2.3.2.3.1 ตัวอย่างชนิดพรรณาคณชั้นต่ำ

"หญิงชาวคง คนงามควยสายรักเอาทำอย่างหน้าทิ่มควยขนหางนกกุ้ง และ
นางหมทำควยเปลือกไม้ "กุระชะ" อันเป็นสัตว์ต่าง ๆ และมีสร้อยคอสร้อยขี้ควยเม็ดตะกั่ว
เดินเยื้องกรายเล่นอยู่ในป่า"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 23)

2.3.2.3.2 ตัวอย่างชนิดพรรณาคณมีความกลัว

"ดูกร นางสีดาคนตางามเหมือนเนื้อ ผู้อื่นมีหน้ามากกลัวเพราะแถวตาอันแดง
เรื่อ ๆ และเป็นที่ตั้งป่าไม้คือชุมนุมยี่สิบแขนอันงาม ก็คือท้าวทศกัณฐ์"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 24)

2.3.2.4 สังคยะ คือ อสังการที่แสดงความคิดว่าสิ่งนี้จะเป็นสิ่งนี้หรือ
สิ่งนี้ เพราะมีลักษณะเหมือนกันทั้งนั้น ทำให้เกิดความสงสัย ว่าสิ่งนี้จะเป็นสิ่งนี้หรือไม่
เพราะมีลักษณะเหมือนกัน ดังตัวอย่าง

"ถ้าพระองค์นี้เป็นพระอินทร์ ทำไมไม่มีพระเนตรหนึ่งพัน ถ้าเป็นพระนารายณ์ ทำไมพระองค์ไม่ทรงมีสี่กร ออริกได้แล้ว พระองค์ผู้ทรงมีไภคกล่าวอยู่เบื้องบนนุชของราชรถ นี้ คือพระเจ้าชัยสิงห์ โอรสของพระเจ้าศรีกรุงเทพ มาประทับอยู่แนวหน้าในการสงคราม"

(อสังการศาสตร์ของวาคฤงก์ หน้า 27)

2.3.2.5 อติศยะ¹ คืออสังการที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่น่าจะเป็นไปได้เพื่อแสดงความประเสริฐของวัตถุต่าง ๆ นั้น ที่ในภาษาไทยเรียกว่า "การกล่าวเกิน" ในตำราอสังการศาสตร์ของนักอสังการศาสตร์บางท่านเรียกว่า อติศโยกติ ซึ่งมาจากคำว่า อติศย สนธิกับคำว่า อุกฤติ ได้เป็น อติศโยกติ แปลว่า การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ แต่เพื่อแสดงความประเสริฐของสิ่งนั้น ก็คือการกล่าวเกินจริงนั่นเอง ตัวอย่างเช่น

2.3.2.5.1 "หากมีฉัตรเจ็ดชั้นอันมีค้ำม ๆ เคี้ยว ตั้งอยู่บนภูเขา ก็จะเป็นที่เปรียบเทียบกับภูเจ็ดตัวที่แผ่พังพานอยู่เหนือพระเศียร พระปารุสวานาถจีนเจ้า"

(อสังการศาสตร์ของวาคฤงก์ หน้า 30)

2.3.2.5.2 "ข้าแต่พระเจ้า ชนเหล่าใดผู้คิดมีพระรัศมีแห่งพระกายของพระองค์ ควายนมคือนันตา พระองค์เมวาทรงกำจัดค้นหาได้ไหนเล่า จึงมิได้สามารถกำจัดค้นหาของชนเหล่านั้นได้"

(พระคัมภีร์สุโฆชาสังการ หน้า 144)

ในพระคัมภีร์สุโฆชาสังการใช้รูปภาษาบาลีว่า อติศย หมายความว่าถ้อยแถลงที่ประกาศคุณอันพิเศษล้ำเลิศเรียกว่าอติศยวृत्ติ คือคาถาอันแถลงถึงคุณอันยอดเยี่ยม ซึ่งมีอยู่ 2 ประเภทคือ

1. พันวิสัยโลก เป็นรังวृत्ติ คือการกล่าวโดยอ้อม
2. เป็นวิสัยโลก เรียกว่า โลภียาติศยวृत्ติ หรือสภาววृत्ติ คือการกล่าวโดยตรงตามสภาพ (สภาวะ)

ตัวอย่างนี้เป็นการกล่าวเกินจริง เพราะว่าการดื่มเป็นกิจวัตรที่ต้องใช้ปากและใช้สำหรับน้ำ แต่ในที่นี้เป็นกิจวัตรของนามคือนัยน์ตา และสิ่งที่ดื่มก็ไม่ใช่น้ำ แต่เป็นพระรัศมีจากพระวรกายของพระพุทธองค์ ซึ่งเป็นการแสดงอย่างอ้อมว่าพระองค์สามารถกำจัดตัณหาได้ แต่ใจจึงไม่สามารถกำจัดความอยากเห็นของคนเหล่านั้นได้

2.3.2.6 ประติวิสัยอุปมา¹ คืออสังการที่กล่าวถึงสิ่งหนึ่งเหมือนกับอีกสิ่งหนึ่ง แต่ไม่ใช่คำว่า "เหมือน" มาจากคำประติวิสัย สนธิกับอุปมา แปลว่า การเปรียบเทียบโดยกล่าวถึงอีกสิ่งหนึ่งซึ่งมีลักษณะเด่น อาจเปรียบเทียบกันได้อยู่แล้ว

"พระ (เนมินาด) พระองค์เดียว ได้เป็นที่น่าอัศจรรย์ในยทุวงศ์ ถึงแม้ว่าในช่วงสั้นได้มีวิบุรุษเป็นจำนวนมาก กลีบในดอกลำเจียกจะมีกลิ่นหอมได้ทั้งหมดหรือ"

(อสังการศาสตร์ของวาทกัญญา หน้า 26)

ผู้แต่งต้องการให้ผู้อ่านมีความเข้าใจว่า พระเนมินาดเหมือนกันกับกลีบหอมของดอกลำเจียก โดยกล่าวถึงพระเนมินาดและกลีบดอกลำเจียกให้เป็นเรื่องติดต่อกันโดยที่ไม่ต้องใช้โวหารเปรียบเทียบให้เห็นเด่นชัดเหมือนการลงปัจจัยและลงนิบาต อิว แต่ในอสังการข้อนี้เพียงแต่ยกวิสัยหรือสิ่งของมากล่าวถึงก็สามารถเปรียบเทียบกันเอง และเป็นที่น่าสนใจกันได้

¹ ตำราอสังการศาสตร์บางเล่มรวมอสังการนี้ไว้ในอุปมาด้วย ไม่แยกออกมา กล่าวต่างหากเหมือนวาทกัญญา ท่านผู้นั้นคือ ภามหะ ไคกล่าวไว้ในกาวยาลังการของท่าน

2.3.2.7 สังกะ คืออสังการที่กล่าวรวมกันหลายอย่าง ตัวอย่างเช่น "บุคคลชื่อ "โสม" ผู้นั้นได้มีนักปราชญ์ชื่อ "ศรียาคฤ" เป็นบุตรเหมือนอย่าง พระจันทร์ผู้เป็นประหนึ่งไข่มุก อันติดอยู่กับเปลือกหอย คือพรหมานพ มีทองแสงสว่างคือ พระอาทิตย์เป็นบุตร"

ป.ส. ศาสตรี ได้ถอดจากสำนวนเดิมซึ่งเป็นภาษาสันสกฤตจากโคลกที่ 149 ในปริจเฉทที่ 4 ว่า

"พรหมานพศุกติสมุปมุต-	ตามเณ: ปุรภาสมุท อิว ฯ
ศรียาคฤ อิติ ทนยอาสีท	พุชตสฺย โสมสฺย ฯ"
"พรหมานพศุกติสมุปมุตตามเณ: "	เป็น "รูปกะ" (รูปกะ)
"ปุรภาสมุท อิว"	เป็น "อุปมา"
"ทนยอาสีท พุชตสฺย"	เป็น "เศลง"

นอกจากนี้ยังมี "ชาติ" ควบ เพราะกล่าวถึงประวัติของ "วาคฤ" คือการพรรณาสภาพของบุคคลว่า วาคฤ เป็นบุตรของคนคนหนึ่งชื่อ "โสม"

2.3.2.8 อุตเปรกษา คืออสังการที่ประกอบด้วยจินตนาการหรือที่เป็น การสมมุติขึ้นกล่าว ว่าสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง จะมีการเปรียบเทียบด้วยการใช้คำว่า "เล็ด ประเลห์ ประหนึ่ง ประหนึ่งว่า" เช่น

"หนอแสงจันทร์อันแฉ่ออกไปตามท้องฟ้านิดหน่อย ปรากฏประหนึ่งว่าเป็นพื้นของ ยักษ์ คือความมืดอันไคล่ดินโลกเข้าไปแล้ว หัวเราะด้วยความพอใจ"

(อสังการศาสตร์ของวาคฤ หน้า 29)

ข้อความนี้ก็ว่ามีจินตนาการว่าแสงจันทร์ที่ส่องอยู่บนท้องฟ้านั้นไม่ได้ให้แสงสว่าง พอ จึงยังสลัวอยู่เหมือนกับแสงสลัวในปากของยักษ์ (พื้นของยักษ์) ที่กำลังหัวเราะ หมายความว่ามิแสงสว่างอยู่บาง ถ้าปากของยักษ์หุบลงมองไม่เห็นพื้น ในปากของยักษ์ก็มี แต่ความมืดสนิท

2.3.2.9 อากเชป คืออสังการที่กล่าวหรือให้เข้าใจการปฏิเสธ
ดังตัวอย่าง

2.3.2.9.1 "เมื่อพระเจ้าชัยสิงห์ โอรสพระเจ้า
ศรีกรุงเทพ ดำรงอยู่ในราชย์ พระอินทร์จะเป็นประโยชน์อันใด เมื่อมีข้างสารของพระ
เจ้าชัยสิงห์พระองค์นั้น โอราพทจะมีประโยชน์อันใด เมื่อมีประกาศของพระองค์นั้น แม้
วชิราวุธก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด เมื่อมีกรงของพระองค์นั้น แม้สวรรค์ก็ไม่เป็นประโยชน์"
(อสังการศาสตร์ของวาคภฏ หน้า 27)

จะเห็นว่าสองประโยคท้ายกล่าวปฏิเสธโดยตรง และอีกสองประโยคต้นกล่าว
ปฏิเสธโดยอ้อม อสังการชนิดนี้เรียกว่า อากเชป

2.3.2.9.2 "ผู้ใดชอบไปอยู่ในนรก ผู้นั้นจงคอยแต่จะ
เบียดเบียน พุดเท็จและขโมยเถิด"

(อสังการศาสตร์ของวาคภฏ หน้า 27)

ประโยคเช่นนี้ก็เป็ประโยคชนิดที่ผู้แต่งต้องการให้ผู้อ่านเข้าใจว่าเป็นการ
ปฏิเสธ หมายความว่าถ้าไม่ชอบอยู่ในนรก ก็อย่าเบียดเบียนใคร อย่าพุดเท็จ และอย่า
ขโมยเป็นต้น

2.3.2.9.3 "พระชินเจ้าลำพังพระองค์เดียว ทรงผจญ
พญามารนั้น ผู้มีเสนามากมายเสียได้ การที่ทรงมีชัยนั้นมีด้วยประการใดเล่า น้อยไปหรือ
พระกำลังแห่งพระบารมีของพระชินเจ้าพระองค์นั้นเช่นนี้"

(พระคัมภีร์สุโขธาสังการ หน้า 190)

ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า เมื่อต้องการกล่าวถึงความวิเศษของพระพุทธเจ้า
แต่ไม่กล่าวไปตามนั้น กลับกล่าวไปในเชิงปฏิเสธ ถ้ามองความค่านกลับแล้วจึงจะทราบว่า
แสดงความวิเศษไว้ ในที่นี้กล่าวถึงความวิเศษของพระพุทธเจ้า ด้วยการกล่าวถึงพระพุทธ-
เจ้าต่อคู่กับพญามารแต่ลำพังพระองค์เดียว พญามารมีเสนาบริวารมากมาย แต่
ชัยชนะกลับตรงกันข้าม กลายเป็นว่าพระพุทธเจ้าแต่ลำพังพระองค์เดียวกลับเป็นผู้ชนะ

พญามาร ผู้มีบริวารมากมายได้ ซึ่งไม่ว่าจะเป็นไปได้แต่ก็เป็นไปแล้ว อสังการเช่นนี้ใน พระคัมภีร์สุโขชาสังการเรียกว่า อากเขป ตัวอย่างนี้อากเขปาลังการชนิดที่เรียกว่า อตีตากเขปาลังการ เพราะกล่าวถึงเรื่องที่เป็นส่วนอดีต

อากเขปาลังการในพระคัมภีร์สุโขชาสังการ แบ่งออกเป็น 3 ประเภทตามกาละ (เวลา) คือ

1. อตีตากเขปาลังการ กล่าวถึงเรื่องที่เป็นส่วนอดีต เป็นการปฏิเสธสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วในอดีต
2. วัตตมานากเขปาลังการ กล่าวถึงเรื่องที่กำลังเป็นอยู่ เป็นการปฏิเสธความเพ่งเล็งของจิตที่กำลังเป็นอยู่
3. อนาคตากเขปาลังการ กล่าวถึงเรื่องที่จะเป็นในอนาคต เป็นการปฏิเสธการบรรลุนิพพานของทรชนในอนาคต พร้อมกับเชิดชูพระนิพพานว่าเป็นวิสัยของคนดีเป็นต้น

มีอากเขปาลังการอีกชนิดหนึ่งซึ่งใช้ภิกขุทั้งปัจจุบันและอนาคต จึงสงเคราะห์เข้าเป็นวัตตมานากเขปาลังการก็ได้ อนาคตากเขปาลังการก็ได้

2.3.2.10 เหตุ คืออสังการที่กล่าวถึงบุคคลผู้ทำการอันใด เพราะเหตุใด เป็นการแสดงเหตุผล ประกอบไปด้วยว่า ผู้นั้นน่าจะทำเช่นนั้น ๆ ดังตัวอย่าง

"หญิงสาวคนนั้นเมาเพราะวัยรุ่น และมีความทุกขร้อนเพราะพรากจากสามี
ใครร้องเพลงอันมีกังวานเสียงหวานก้องอยู่ในลำคอ"

(อสังการศาสตร์ของวาคภฏ หน้า 31)

ป.ส. ศาสตรียได้ให้คำอธิบายไว้ว่า ที่ว่าหญิงคนนั้นเมาเพราะวัยรุ่น และมีความทุกขร้อนเพราะพรากจากสามี เป็นเหตุแสดงว่าหญิงคนนั้นร้องเพลงน่าจะมีความ

และเสียงหวานก้องอยู่ในลำคอ

ในพระคัมภีร์สุโทชาสังการกล่าวถึงเหตวสังการ¹ (เหตุ ≠ อสังการ) ว่าเป็นวังกฤตติประเภทหนึ่ง ซึ่งจำแนกไว้เป็น 2 ประเภทคือ ชนกเหตุ และญาปกเหตุ

2.3.2.11 ที่ปกัม² คืออสังการที่ความหมายของประโยคหลายประโยคสัมพันธ์กันอยู่กับความหมายของคำคำเดียว หรือสัมพันธ์กันอยู่กับคำต่าง ๆ ที่มีความหมายอย่างเดียวกัน คำนั้นอาจจะอยู่ตอนต้น ตอนกลาง หรือตอนปลาย ตัวอย่าง

2.3.2.11.1

"ชคฺสฺสฺว ทิวี สุวามินุ คนฺธฺรฺวา ปาวนึ ยสฺส ๗

กินฺนฺราสฺสุจ กุลาหฺรีณาม กนฺทเรณฺ มุหฺรฺมฺหุ ๗ "

(อสังการศาสตร์ของวาคฺภุ หน้า 84)

"ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า เกียรติของท่านอันท่า (ผู้ฟัง) ให้บริสุทธิ์นั้น พวกคนธรรมดาได้กล่าวสรรเสริญบ่อย ๆ ในสวรรค์ และพวกกนินร (ได้กล่าวสรรเสริญบ่อย ๆ) ในถ้ำของเขาหลวงทั้งหลาย"

(อสังการศาสตร์ของวาคฺภุ หน้า 30)

ในบทนี้ มี "ชคฺ" ซึ่งแปลว่า "ได้กล่าว" เป็นกิริยาของประโยคทั้งข้างต้น และข้างท้ายบท

2.3.2.11.2 ที่ปกัมชนิดที่มีความหมายของประโยคหลายประโยคสัมพันธ์กันอยู่กับความหมายคำต่าง ๆ อันมีความหมายอย่างเดียวกัน ตัวอย่าง

¹ คุรายละเอียดยในภาคผนวก ฉ., หน้า 484-486.

² น.อ.แย้ม ประพันธ์ทอง แปลคำ "ที่ปกะ" ว่า "บทสอง"

“วิราชนุเต ทมิสุราณี

ทุโยชนุเต ทิวี ทารกา: ฯ

วิภานุติ กุมุทสุเรณฺเย:

โสภนุเต นิตฺติ ทีปกา: ฯ

(อสังการศาสตร์ของวาคฺภุ หน้า 84)

“ในเวลาคำ ความมีคปรากฏอย่างงาม คำทั้งหลายปรากฏอย่างงามบนฟ้า
บรรดาแถวดอกกุณฑปรากฏอย่างงาม และประทับทั้งหลายปรากฏอย่างงาม”

(อสังการศาสตร์ของวาคฺภุ หน้า 30)

ในบทนี้ความหมายแต่ละบาทก็เป็นประโยคหนึ่ง ๆ ต่างหาก ต่างก็มีคำกริยา
ของตน คือคำว่า “วิราชนุเต” “ทุโยชนุเต” “วิภานุติ” และ “โสภนุเต” คำเหล่านี้
ทุกคำมีความหมายอย่างเดียวกันว่า “ปรากฏอย่างงาม” ทั้งนี้

2.3.2.12 อวสฺระ คืออสังการที่มีข้อความเป็นเรื่องราวอันประเสริฐ
ประกอบกันไป เป็นข้อพิสดารสำหรับเรื่องราวที่เป็นข้อประเด็นนั้น ตัวอย่าง

“(พระเจ้าชัยสิงห์) ผู้ทรงชนะแม่เทวราชสพรพทกในสงคราม องค์นี้แหละทรง
สำราญอย่างแน่นอน และทรงมีความชัยชนะตามพระประสงค์เป็นที่สุด”

(อสังการศาสตร์ของวาคฺภุ หน้า 33)

ป. ส. ศาสตร์ได้อธิบายว่า การที่พระเจ้าชัยสิงห์ได้ทรงชนะแม่เทวราชส แสดงให้
เห็นว่าพระองค์ทรงมีชัยชนะตามพระประสงค์ได้ทุกเมื่อ

2.3.2.13 ปวิวฤตฺติ คืออรรถาสังการชนิดหนึ่งที่กล่าวแลกเปลี่ยน
สิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่งอันสมกันหรือไม่สมกันนั้น

2.3.2.13.1 การแลกเปลี่ยนสิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่งที่มี
ลักษณะเหมือน ๆ กัน ตัวอย่าง

“ข้าแทนท่านผู้เป็นเจ้า พวกศัตรูของท่านได้สละเรือนอันมีประทับช่วงโชติแล้ว
ไปนอนอยู่ในถ้ำมีพื้นสว่างควยแสงมณีที่พึงพานงูอันเข้าไปอยู่ข้างใน”

(อสังการศาสตร์ของวาคฺภุ หน้า 31)

ป. ส. ศาสตรียุคได้อธิบายว่าพวกศตวรรษถูกบังคับให้แลกเปลี่ยนเรือนของตนกับถ้า
ภูเขา เป็นการแลกเปลี่ยนที่มีลักษณะเหมือนกัน เพราะถ้าภูเขาที่มีแสงแก่ภูมิ เช่นเดียวกัน
กับที่เรือนมีแสงประทีป

2.3.2.13.2 การแลกเปลี่ยนสิ่งที่ไม่เหมือนกัน

ตัวอย่าง

"พระราชโอรสได้ไประทานการประพันธ์แล้วทรงรวบรวมเอาชีวิตของศตวรรษใน
การสงคราม องค์นั้นก็ได้ทรงรับเครื่องประดับของสตรีฝ่ายศตวรรษเหล่านั้น และประทาน
ความทุกข์แก่เขาไปพร้อม ๆ กัน"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 31)

ป. ส. ศาสตรียุคได้อธิบายว่าพระราชโอรสประทานของที่ไม่ดีให้แก่ศตวรรษคือประทาน
ความทุกข์ให้ และทรงรับเอาของที่ดีคือเครื่องประดับของสตรีฝ่ายศตวรรษเหล่านั้น

พี.วี. นาคนาถ ศาสตรียุค¹ ได้แปลหนังสือกาวยาสังการของภามหะเกี่ยวกับ

ปริวฤตติ (Parivrtti) ไว้ดังนี้

"ปริวฤตติ เกิดขึ้นเมื่อสิ่งที่ดีกว่าถูกบรรยายว่าได้รับโดยการเสียสละของสิ่งที่ดี
ต่ำกว่า"

2.3.2.14 ปรัชโนทรม คืออสังการที่มีคำถามและคำตอบ ไม่ว่าจะคำ
ตอบนั้นอยู่อย่างเปิดเผย ไม่เปิดเผย หรือทั้งเปิดเผยและไม่เปิดเผย ตัวอย่าง

2.3.2.14.1 ประเภทที่กล่าวคำตอบไว้อย่างเปิดเผย

"คุกรัสตบรุษ สิ่งใดเป็นสิ่งที่พึงของสาธุชน ผู้กำลังจมลงในทะเล อันบุคคลแล
ไม่เห็นฝั่งโน้น คือสังสารวัฏฏนี้-การหมกความรัก ความเกลียด"

¹ P.V. Kane (translator), The Sāhityadarpana (Delhi: Motilal Banarsidass, 1974), p. 285.

2.3.2.14.2 ประเภทที่กล่าวคำตอบไว้อย่างไม่เปิดเผย
 "คุณรณักราชญ์ สิริราชสมบัติตั้งอยู่ที่ไหนเป็นนิตย์ จงบอกมา ที่เป็นของแปลก
 อย่าง 1 ที่บอกให้แล้วก็ไม่ถูก"

2.3.2.14.3 ประเภทที่กล่าวคำตอบไว้ทั้งเปิดเผยและไม่เปิดเผย

"สิ่งใดแสดงความประเสริฐของช่าง (คำ) โคหมายถึงนก มียศมาแต่ไหน
 พญาครุฑปรากฏอย่างไรเป็นนิตย์- (ตอบโดยลำดับว่า) "ทานวาริ" ("น้ำมัน") "วิ"
 ("นก") "อาชิตะ" ("จากการสงคราม") "ทานวารีวิราชิตะ" ("งามด้วยพระนารายณ์")
 (อสังการศาสตร์ของวาคูภพ หน้า 35)

2.3.2.15 ภรานตีมาน คืออสังการที่ผู้ถามต้องตัดสินเอาเองว่า สิ่ง
 หนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่งซึ่งมีลักษณะคล้ายกัน ตัวอย่าง

"หมูแมลงภูเืองที่ใบหน้าคล้ายสำคัญว่าเป็นดอกบัวทอง โเืองที่ตาคล้ายสำคัญว่า
 เป็นดอกนิลบล และเืองที่ (ปากอันกำดั่ง) ยิ้ม คล้ายสำคัญว่าเป็นดอกกุมุฑ"
 (อสังการศาสตร์ของวาคูภพ หน้า 27)

2.3.2.16 ทฤษฎานทะ คืออสังการที่อ้างว่าตนประพดิตตามคนอื่น
 ตัวอย่าง

"สร้อยคอของหญิงที่กำลังแก่ง หลุดไปจากถันทั้งคู่ พลังกล่าวว่าผู้ปริสุทธ์
 และ "มีคุณ" ยอมหลีกเลี่ยงการสมาคมกับ "ปติ" ไปไกล"
 (อสังการศาสตร์ของวาคูภพ หน้า 28)

ป. ส. ศาสत्रीได้อธิบายคำว่า "มีคุณ" แปลว่าเชือก หมายถึงสร้อยคอ "ปติ"
 แปลว่าผู้ตกแล้ว มีความหมายสองแง่ หมายถึงถัน แปลว่า "ห้อยลงไปแล้ว" ถ้าหมายถึงคน
 แปลว่า "เสื่อมทรามลงไปแล้ว" หมายความว่า "สร้อยคออันเป็นไข่มุกปริสุทธ์ร้อยขึ้นด้วย
 เชือกหลุดไปจากนมยาน อันไม่สามารถรองรับสร้อยไว้ให้อยู่คงที่" ซึ่งดูเหมือนจะแก้ตัวว่า
 ถึงผู้อื่นที่มีลักษณะเหมือนกัน คือปริสุทธ์และมีคุณผู้ก็ยอมหลีกเลี่ยงคนๆ นั้นไปไกล

เหมือนกัน คนก็ประพฤติอย่างเขาเท่านั้น

2.3.2.17 วยติเรก คืออสังการที่สิ่งหนึ่งแสดงว่าเด่นกว่าอีกสิ่งหนึ่ง
ในระหว่างสิ่งสองสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน ตัวอย่าง

"จะว่าพระชัชสิงห์กับราชสีห์มีเคซาเหมือนกันก็เอาเถอะ แต่ทหารของศักรูไค
หนีการทำสงครามกับฝ่ายหนึ่งแล้ว ก็รีบเข้าไปโดยไม่เกรงกลัวอีกฝ่ายหนึ่ง"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 28)

โวหารนี้เป็นการเปรียบเทียบเคชของพระเจ้าชัชสิงห์ว่าเท่าเทียมกับราชสีห์
แสดงว่าพระเจ้าชัชสิงห์มีเคชมาก แต่ที่จริงแล้วเคชของพระเจ้าชัชสิงห์มากกว่าราชสีห์
เพราะทหารของศักรูไคยังต้องหนีการทำสงครามกับพระองค์เขาไปอาศัยอยู่ในป่าของราชสีห์
แสดงว่ากลัวพระองค์มากกว่ากลัวราชสีห์

2.3.2.18 อปหnutí คืออสังการที่ในตอนแรกกล่าวถึงด้วยการปฏิเสธ
ว่าสิ่งหนึ่งไม่เป็นสิ่งนั้น แต่กลายยืนยันว่ามันเป็นสิ่งอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเหมือนกันกับสิ่งที่ได้
ปฏิเสธแล้วนั้น ตัวอย่าง

"นี่ไม่ใช่ความมิดในเวลากลางคืน อันเข็มคมแทงไม่เข้า และอันทำให้ตาบอด
แต่เป็นฝุ่นที่ทัพของกามเทพอันออกเดินทางเวลาพลบค่ำได้คุ้ยขึ้น"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 28)

ป.ส. ศาสตรีไคอธิบายความหมายของข้อความนี้ว่า "โดยอนุโลมตามโวหาร
กวีโบราณว่า เวลาเมื่อค่ำทำให้หนักถึงคุรุ๊ก" อสังการในข้อความนี้ตอนแรกเป็นการปฏิเสธ
ว่าในเวลากลางคืนนั้นความมิดที่ปรากฏขึ้นนั้นไม่ใช่ความมิดที่เข็มคมแทงไม่เข้า และทำให้
คนตาบอด แต่ในที่สุดกลายยืนยันว่าเมื่อถึงเวลากลางคืน ความมิดที่ปรากฏขึ้นนั้นเกิดขึ้น
เพราะฝุ่นที่ทัพของกามเทพซึ่งเทพเจ้าแห่งความรักเริ่มออกเดินทางเมื่อเวลาพลบค่ำ

2.3.2.19 ศุขโยคิตา คืออสังการที่กล่าวให้อุปมาไคระดับกับอุปไมย
จึงกล่าวถึงการกระทำซึ่งสิ่งทั้งคู่อุบัติเหมือน ๆ กัน และพร้อม ๆ กัน ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบ

เทียบสิ่งทั้งสองให้สมดุลงัน ตัวอย่าง

"ความเป็นใหญ่ของท่านและของพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นในโลกนี้ เพื่อประโยชน์
ทำให้หนทางที่ตีความมืดโหลบแลวกลับชัดเจนน"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 28)

ข้อความนี้หมายความว่าบุคคลที่กล่าวถึงนี้มีความยิ่งใหญ่เปรียบเหมือนพระ
อาทิตย์คือความยิ่งใหญ่เท่ากับพระอาทิตย์ พระอาทิตย์นั้นเกิดขึ้นเพื่อทำประโยชน์ให้แก่โลก
และมนุษย์ในโลกด้วยการให้เห็นหนทางที่ชัดเจนน ถ้าเปรียบเทียบกับบุคคลผู้นั้น "หนทาง
ที่ตี" ก็คือ "แบบแผนที่ตี" ส่วน "ความมืด" หมายถึง "ความรู้อันไม่ถูกต้อง" หมายความว่า
ว่าพระอาทิตย์มีประโยชน์เพราะให้แสงสว่างแก่โลก ทำให้ความมืดหายไป มนุษย์จึงเห็น
หนทางที่กระจ่างเหมือนกับบุคคลผู้นั้นมีประโยชน์เพราะความเป็นใหญ่ของเขา ทำให้
ความรู้อันไม่ถูกต้องนั้นหายไป ผู้นั้นจึงได้แบบแผนที่ดีจากผู้นั้น

2.3.2.20 อรรถนทรินยาส คืออสังการที่แทรกเรื่องอื่นเข้ามาอ้าง
เป็นหลักฐานเพื่อให้เห็นจริง ตามที่ไคกล่าวไว้ก่อนแล้วนั้นเป็นสองอย่างโดยที่ไคคำพูดอันมี
ความหมายสองแง่ หรือไม่มีความหมายสองแง่ ในพระคัมภีร์สุโพิชาสังการใช้เป็นภาษา
บาลีว่า อรรถนทรินยาส แปลว่าบังความอื่น หมายความว่าพากย์ที่แตงนั้นมีโคบังความของ
ตนเอง แต่ไปบังความของพากย์อื่น อรรถนทรินยาสหรืออรรถนทรินยาสคล้ายกับประติ-
วิศตูปมา ความต่างกันของอสังการทั้งสองอย่างนี้คือประติวิศตูปมานั้นประกาศความสม่า
เสมอกันในวิศตูปนั้น แต่อรรถนทรินยาสนี้ยังความอันอื่นที่กล่าวไว้แล้วให้สำเร็จ ตัวอย่าง

2.3.2.20.1 "เนื่องจากการคิมเหล่า ตาของพวกเขา
หญิงอัน (ตามธรรมดา) งามเหมือนดอกนิลบลไคกลายเป็นสีแดง การพุกก็ผิดปรกติไป
สุรานภาพเป็นอันเหลือที่จะคารุลงหนาวาจะแสดงออกมาประการใด มีไซหรือ"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 29)

อสังการนี้เป็นอสังการประเภทที่ไคคำพูดที่มีความหมายสองแง่ คือคำว่า
"สุรานภาพ" (สุรานภาพ) สามารถแยกคำนี้ออกได้เป็น 2 แง่ คือสุร และ อุนภาพ

แปลว่า "อนุภาพของเทวดา" หรือสุราและอนุภาว แปลว่า "อนุภาพของเหล่า"

2.3.2.20.2 "คุณเกิดก็ดวงอาทิตย์ดวงจันทร์แน่นอนอัน
ของอยู่ในความเกื้อกูลแก่ชาวโลกก็จักถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ใครเล่าจะโคดขามพนขอที่แน่นอน
ไปได้"

(พระคัมภีร์สุโขชาดงการ หน้า 195)

ข้อความนี้เป็นตัวอย่างของอรรถาทรันยาสประเภทที่ไม่ใช่คำพูดอันมีความหมายสอง
แง่ หมายความว่าถึงแม้ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์จะต้องช่วยเหลือเกื้อกูลชาวโลกด้วยการให้
ความอบอุ่น ให้แสงสว่าง และช่วยให้สิ่งมีชีวิตอื่นงอยู่ได้ แต่ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ก็
สามารถตั้งอยู่ได้คือคงที่อยู่ตลอดเวลา ซึ่งความทั้งหมดในคานานั้นบ่งถึงความอื่นคือข้อที่แน่นอน
ว่าไม่มีใครจะตั้งอยู่ได้ คุณสมบัติที่กล่าวไว้ในที่อื่นด้วย คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง การกล่าว
คุณสมบัติทั้งหมดนี้ในพระคัมภีร์สุโขชาดงการเรียกว่า "สัพพण्याปี"

2.3.2.21 สมาสกติ หรืออันโยกติ (สมาสกติ หรืออันโยกติ)
คืออสังการที่อยากกล่าวถึงสิ่งหนึ่ง แต่ไปพูดถึงอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเหมือน ๆ กัน จึงสามารถ
ทำให้นักถึงสิ่งที่หมายนั้น ตัวอย่าง

"แมลงผึ้งเอ๋ย อย่าพึงเสียใจ จงเดินอยู่ตามกลางดอกไม้ "กรวีร" เด็ด "มาลตี"
ถูกทำลายลงแล้วควยหิมะตกเป็นอันมาก จะมาพบกันอีกได้อย่างไร"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 29)

1 อัตถันทรนยาส (อรรถาทรันยาส) จำแนกออกเป็น 4 ประเภท คือ

1. สัพพण्याปี คุณสมบัติทั้งหมด
2. วิเสสตุถา มีความเป็นพิเศษ
3. สัพพण्याปีหิวสิฏฐุ คุณสมบัติทั้งหมด พิเศษด้วย หิ ศัพท์
4. วิเสสตุตหิวสิฏฐุ มีความเป็นพิเศษ พิเศษด้วย หิ ศัพท์.

ป.ส. ศาสตราจารย์ได้ให้คำอธิบายไว้ว่า "กรร" เป็นต้นไม้ชนิดไม่มีใบ มักขึ้นอยู่ตามที่ที่กันดารน้ำ จึงน่าจะเป็นต้นไม้จำพวกสลัดไดและตะบองเพชร ส่วน "มालตี" เป็นมะลิชนิดหนึ่ง แต่บางคนก็ว่าเป็นจำพวกนาคอกเล็ก ขอความนี้ถ้าอ่านเดิน ๆ ก็จะได้คิดว่าเป็นเรื่องหนึ่ง แต่ความหมายที่แท้จริงแล้ว ผู้แต่งกล่าวเป็นทำนองศิษย์คนหนึ่งที่ไม่เอื้อภรรยาหรือคู่รักซึ่งเป็นคนดีเปรียบเหมือนคอกมालตีได้ตายไปแล้ว ไปคบค้ากับหญิงอื่น ๆ ซึ่งเปรียบเหมือนกับไม้ประเภทต้นตะบองเพชร

2.3.2.22 วิภาวนา คือ "อสังการที่มีผลโดยปราศจากเหตุ เพราะแสดงถึงคุณสมบัติอันเป็นของประเสริฐมาแต่กำเนิด"¹ หรือ "ในอสังการใดท่านแต่งกลับเหตุอันประสิทธิเสียแล้วประกาศเหตุอื่น หรือประกาศความเป็นสภาวะ อสังการนั้นชื่อว่าวิภาวาลังการ"² ตัวอย่าง

"ขอบรรดาพระชินเจ้า ผู้เป็นนักปราชญ์ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้รับการศึกษา เป็นเจ้าเป็นนายชั้นสูงสุด ทั้ง ๆ ไม่ได้มีทรัพย์ และรูปร่างงามทั้ง ๆ ไม่มีเครื่องประดับจะปกป้องกันท่านทั้งหลาย"

(อสังการศาสตร์ของวาคัญ หน้า 30)

ในพระคัมภีร์สุโขธาอสังการได้อธิบายวิภาวาลังการไว้ว่า "วิภาวาลังการหมายความว่าขอความที่รู้เหตุที่เกิดขึ้นแล้วตามปกติ แต่ผู้แต่งกลับปฏิเสธเหตุอื่นเสีย แล้วอ้างเหตุอื่นแทน และเหตุที่นำมาอ้างถึงนั้นกลับทำให้ความนั้นชัดเจนขึ้น วิภาวาลังการมี 2 อย่าง คือ

1. การฉันทวิภาวนา แจมแจงควยเหตุอื่น
2. สภาวิภาวนา แจมแจงควยผลอันประกอบควยสภาวะ

¹วาคัญ, อสังการศาสตร์ ของวาคัญ (ป.ส. ศาสตราจารย์แปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณหญิงริ้ว เกษตรศิริ 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 29.

²แย้ม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สุโขธาอสังการ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2512), หน้า 201.

1. การฉันทวิภาวนาลังการ

"ข้าแต่พระชินเจ้า พระเนตรของพระองค์ไม่ต้องหยอดยาก็คำ ริมพระโอรส
ไม่ต้องยอมก็แดง แม่พระโชนงนี้เล่าไม่ต้องคักก็โง่งาม"

(พระคัมภีร์สุโฆชาลังการ หน้า 202)

อธิบายว่า เหตุโดยตรงที่เป็นที่ทราบกันทั่ว ๆ ไปว่า นัยนตาต้องหยอดยาก็
จะคำ ริมฝีปากต้องยอมควยครึ่งจึงจะแดง คิ้วต้องคักจึงจะโคง แต่ในที่นี้ปฏิเสธเหตุนี้ ๆ
ทั้งหมดคือไม่ต้องหยอดยาก็คำ ไม่ต้องยอมก็แดง ไม่ต้องคักก็โคง แสดงว่าประกาศถึงผล
ความคำแห่งนัยนตา ความแดงแห่งริมฝีปาก ความโคงแห่งคิ้วใดมาจากสาเหตุอื่น คือ
กุศลที่ไคสร้างสมไว้ในชาติก่อน

2. สภาวิภลวิภาวนาลังการ

"ถึงจะมีการคบหาควยทรชน ความเป็นทรชนมิไคมีในใจของท่านผู้เป็นสาธุชน
อันปราศจากมลทินยิ่งตามสภาพ"

(พระคัมภีร์สุโฆชาลังการ หน้า 203)

อธิบายว่าในที่นี้ไม่ไคกล่าวถึงเหตุที่ทำให้ปราศจากมลทิน คงกล่าวแต่ผลอย่าง
เดียวคือปราศจากมลทินตามสภาพ หมายความว่าใจของสาธุชนนั้นดีแล้ว ถึงจะคบหากับ
ทรชน ความเป็นทรชนก็มิมีในใจของสาธุชนเลย

2.3.2.23 ปรรยาโยกติ คืออสังการชนิดหนึ่งที่ตั้งที่ตองการกล่าวไม่
ปรากฏจากข้อความที่ไม่ไครยกรองไว้เป็นเรื่องนั้น ๆ โดยตรง คำปรรยาโยกติ มาจาก
คำว่า ปรรยา สนธิกับ อุกติแปลว่าพูดโดยอ้อม ตรงกับภาษาบาลีว่า ปரியายวุตตะ" คือ
ไม่เอ่ยถึงข้อความที่มุ่งจะให้ผู้อื่นรู้ แสดงข้อความที่ตองการจะกล่าวถึงนั้นควยประการอื่น
ตัวอย่าง

2.3.2.23.1 "ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าในการสงคราม
ใหญ่ ๆ ผู้มำในทัพของท่านและพวกหญิงฝ่ายศัตรู ชิงศึกัน คือฝ่ายหนึ่งไคไคกับคุษผู้ใน
กระจายออกไป และอีกฝ่ายหนึ่งไคไคหน้าตารวบคุษเหล่านั้น"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 31)

ถึงแม้ว่าการบรรยายในข้อความนี้ให้เห็นว่ามาในกองทัพและหญิงฝ่ายศัตรูซึ่งก็
กัน แต่โดยปริยายให้เข้าใจว่าผู้แต่งต้องการให้เห็นพระเชษฐาภาพของพระราชินีที่
ต้องการสกุคินี่ว่าประเสริฐยิ่ง

2.3.2.23.2 "คุณรทานผู้ต้องการทรัพย์ ทรัพย์นั้นเขา
ฝังไว้บนเนินอันเปิดเผย ปราศจากการหวงแหน ถาพาทองการ ทานจงไปตามปรารถนา
เถิด"

(พระคัมภีร์สุโฆชาสังการ หน้า 222)

ข้อความในคานานี้ ผู้แต่งต้องการบอกชมทรัพย์แต่ไม่พูดตรง ๆ กล่าวโดย
ปริยายให้เข้าใจความเอาเอง

อรรถาสังการชนิดนี้ในตำราอสังการศาสตร์บางเล่มเรียกว่า ปุรยาโยกต
(Paryāyokta) เช่นในหนังสือ กาวยาสังการของภามะ ที่ พ.ว. ๑
นาคนาค ศาสตรี แปลและได้ให้คำนิยามอสังการชนิดนี้ไว้ว่า

"ปุรยาโยกต เป็นการกล่าวถึงความนึกคิดที่ต่างออกไปจากปกติ"

2.3.2.24 สมานิตัม (สมานิตมฺ) บางทีก็เรียกว่า สมานิต สมานิต
และสมานิต คืออสังการที่การกระทำที่กล่าวนั้น บังเอิญเพิ่มเหตุอื่นเข้ามาแต่ตน ในหนังสือ
พระคัมภีร์สุโฆชาสังการเรียกอสังการชนิดนี้ว่า สมานิตาสังการ² ได้ให้คำนิยามไว้ว่า

¹ P.V. Nāganātha Sāstry (translator), Kāvyaṅkāra of
Bhāmaha (Delhi: Molilal Banarsidass, 1970), p. 56.

² น.อ. แยม ประพัฒน์ทอง ผู้แปลพระคัมภีร์สุโฆชาสังการ ได้ให้คำอธิบาย
ประกอบว่า ตัวอย่างจากคานานี้เมื่อพิเคราะห์จะเห็นวาทคล้ายกับโคลงกำสรวลว่า

"ชรณีนี่	เป็นพยาน
เราก็คินยมอาจารย์	หนึ่งบาง
เราผิดทานประหาร	เราชอบ
เราพบผิดทานกลาง	คาบนั้นคินสนอง"

"การไต่เหตุที่ยังกิจให้สำเร็จอันอื่นอีก ควบอำนาจแห่งบุญของท่านผู้ปรารถนาเพื่อจะกระทำกิจอันใดอันหนึ่งนั้น กว้ทั้งหลายกล่าววาสมาคิร" ตัวอย่าง

2.3.2.24.1 "เวลาคำครั้นหญิงผู้มีมานะนี้ก้อยากจะไปสู่ที่อยู่ของคูรัก นกยงบนตีกอันเสียงดังสนั่นของเมฆฝนได้ปลุกให้ตื่นแล้ว ก็ร้องขึ้นทันที"

(อสังการศาสตร์ของวาคฎฎ หน้า 31)

ป.ส. ศาสตร์ไคอธิบายว่า "การกระทำที่กล่าว" คือ การที่ไปสู่ที่อยู่ของคูรักจะไปเพราะ "นี้ก้อยากจะไป" นั้นเป็นเหตุในชั้นต้น "บังเอิญเพิ่มมีเหตุอื่นมาแต่ตน" คือพอนี้ก้อยากจะไปนกยงก็ร้องขึ้นทันที นับว่าเสียงนกยงร้องเป็นเหตุทำให้ถึงคูรักได้เหมือนกัน เพราะนกยงมักส่งเสียงร้องเมื่อเห็นเมฆฝน และพวกกว้ว่าฤดูฝนเป็นฤดูที่ทำให้คิดถึงคูรักเช่นเดียวกับฤดูใบไม้ผลิ (วสันต์)

2.3.2.24.2 "แผนดินใหญ่นี้เป็นอุปการะแด่พระศาสดาพระองค์นั้น ผู้มีพระทัยมุ่งมั่นในอันจะเผด็จศึก คือพระยามารคำรามร้องก้องสนั่น"

(พระคัมภีร์สุโฆธาสังการ หน้า 221)

การเผด็จศึกมาร เป็นกิจที่จะกระทำที่พระศาสดาทรงปรารถนา การคำรามร้องก้องสนั่นของพระยามาร เป็นเหตุการณ์อื่นที่ช่วยให้กิจที่กระทำนั้นสำเร็จ เหตุที่ช่วยให้กิจที่จะกระทำนั้นสำเร็จเป็นไคควบอำนาจบุญบันดาล พระศาสดาไม่ตองทรงกระทำเลย เพียงแต่ตั้งพระทัยมุ่งมั่นในอันจะเผด็จศึกเท่านั้น ก็ไคแผนดินช่วย

2.3.2.25 ยถาสังขยัม คืออสังการที่สิ่งทีกล่าวนั้นมีเรื่องร่อยกรองขึ้นไว้ตามลำดับของมัน ตัวอย่าง

2.3.2.25.1 "เราคิดว่าสายบัว ใบไม้อ่อน และคอกบัวได้แพะขนอันนิมนวลทั้งคู่ ความสง่าของเทอาอันเสมือนคอกบัวและใบหน้าอันงดงามนั้นแล้วปองรายจึงมาเพิ่มความเคือครอนให้แก่ภายในยามวิบัติ คือยามพรากกู"

(อสังการศาสตร์ของวาคฎฎ หน้า 32)

พี.วี. นาคนาถ ศาสตรียุคได้แปลหนังสือกาวยาสังการ ของภามหะ
เกี่ยวกับยถาสังขัม ไว้ดังนี้

"เมื่อของหลายสิ่งต่างกันไม่มีอะไรเหมือนกับเลขถูกนำมากล่าวเปรียบเทียบ
กับสิ่งอื่นตามลำดับ"¹

2.3.2.25.2 "ดอกบัว ดวงจันทร์ ผึ้ง ช้าง บกคุเหว่า
และนกยูงก็พ่ายแพ้อดดวงหน้า ราศี การชำเลื่องมอ การก้าวย่าง เสียงพูดและมวยนม"²

2.3.2.26 วิมมะ คืออสังการที่ผู้พูดกล่าวว้าสิ่งหนึ่งไม่ว่าจะไปกับอีก
สิ่งหนึ่ง เพราะไม่สมกันด้วยประการใดประการหนึ่ง ตัวอย่าง

"ราชานต์ลูกเอย ร่างกายของลูกอ่อนอ่อนเหมือนหยวกกด้วยน้อยู่ที่ไหน การถือ
พรตอันทำให้ได้รับความลำบากยากเย็นน้อยู่ที่ไหน"

(อสังการศาสตร์ของวาคุฏฐ หน้า 32)

ตัวอย่างนี้เป็นตัวอย่างที่กล่าวถึงสิ่งสองสิ่งที่ไม่น่าจะนำมาเปรียบเทียบเพราะไม่
สมกัน ไคแกร่างกายของลูกที่อ่อนเหมือนหยวกกด้วยกับการถือพรต

2.3.2.27 สโหคติ (สโหคฺติ) คืออสังการที่กล่าวถึงเหตุและผลที่
เกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน เพื่อแสดงความสามารถของพระเอก สโหคติมาจากคำว่า "สห" สนธิ
"อภุคฺติ" แปลว่าการกล่าวขึ้นพร้อมกัน หมายถึงกล่าวถึงเหตุและผลพร้อมกัน ตัวอย่าง

2.3.2.27.1 "ผู้ประกอบด้วยศรัณุนั้น ฉวยเกาทัณฑ์ขึ้น
พร้อมด้วยเกียรติของศัตรูทั้งหลาย โคนเกาทัณฑ์พร้อมด้วยความหะนงของศัตรู และตั้งสาย
ธนูเขามาพร้อมด้วยทรัพย์สินสมบัติของศัตรู"

(อสังการศาสตร์ของวาคุฏฐ หน้า 32)

1. P.V. Nāganātha Sāstry (translator), Kāvyaḷankāra of
Bhāmaha (Delhi: Motilal Banarsidass, 1970), p. 51.

2. เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พ.ว. นาคนาถ ศาสตรียุคกล่าวไว้ในหนังสือกาพย์ดั่งการของภามหะ
ว่าด้วยสโหติ ดังนี้

"การกระทำสองอย่างที่เกี่ยวเนื่องกับวัตถุสองสิ่งเกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน โดยใช่
ประโยชน์หรือคำพูดอย่างเดียวกัน"¹

2.3.2.27.2 "ราตรียาวนานด้วยความรัก...ราตรีซึ่ง
พิศสำคัญของมณฑลกลมเลื่อนควยการตกของน้ำค้าง และซึ่งช่วยให้มีการกอดครัดอย่างเรา
รอน"²

2.3.2.28 วิโรชะ คือดั่งการที่พอไคยีนก็คิดว่ามีพิรุชซึ่งที่ทำให้
คิดว่ามีพิรุชนั้นอาจจะเป็นเพราะศัพท์บาง อรรถบาง ตัวอย่าง

2.3.2.28.1 "ในเมื่อพระองค์ไคประทับบนสิงหาสน์
เศียรของพวกอรินทรก็ถูกกกลงไป เมื่อทรงยิงลูกศรออกไป เป็นแถวในการสงคราม
พระเกียรติก็ไปสู่ที่สุดที่ศทั้งหลาย"

(อสังการ ศาสตร์ของวาคูฏ หน้า 32)

ป.ส. ศาสตรียุคอธิบายว่าเมื่อไคอ่านข้อความนี้ก็คิดว่ามีพิรุชอยู่บาง เพราะทำ
ให้เกิดสงสัยว่าเมื่อประทับที่สิงหาสน์ น้ำหนักของพระองค์ก็อยู่บนสิงหาสน์ แต่ทำไมเศียรของ
ศัทรุจะต้องถูกกกลงไปเมื่อยิงลูกศร และพระเกียรติจะไปสู่ที่สุดพิศไคอย่างไร และไม่ได้
ยิงพระเกียรติออกไป อันที่จริงข้อความนี้ต้องการกล่าวถึงเศียรของศัทรุถูกกกลง และ
พระเกียรติไปสู่ที่สุดพิศเป็นผลเพราะพระองค์ประทับบนสิงหาสน์ และยิงลูกศรไป ทำให้
ขาศึกเกรงกลัวในพระราชอำนาจ (สิงหาสน์) และพระปรีชาสามารถ (การยิงลูกศร)
ของพระองค์ ข้อความนี้เป็นกรกล่าวโดยทางอ้อม ไม่ไคกล่าวตรงไปตรงมาจึงทำให้
เกิดความพิรุช ต่อเมื่อไคอ่านทำความเข้าใจตรงกันไค ก็หายพิรุช

¹ P.V. Nāganātha Śāstry (translator), Kavyālaṅkāra of
Bhāmaha (Delhi: Motilal Banarsidass, 1970), p. 51.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ในหนังสือพระคัมภีร์สุโทชาลังการไคกล่าวถึงอสังการชนิดนี้ด้วย เรียกว่า วิโรชาลังการไคอธิบายไว้เป็นคาถาภาษาบาลีซึ่ง น. อ. แยม ประพันธ์ทองไคแปลว่า "การแสดงถึงความเกี่ยวของกันแห่งความของบตติค เพื่อจะกล่าวเทคทูน มีในพถติคใด พถตินั้นท่านเรียกว่าวิโรชิตา : มีตติค"

(พระคัมภีร์สุโทชาลังการ หน้า 261)

น. อ. แยม ประพันธ์ทอง ไคอธิบายว่า "...วิโรชาลังการคือการแต่งที่ตติค หมายถึงการแสดงความเกี่ยวโยงกันระหว่างบตติคที่มีความขัดแย้งกัน แต่มีความมุ่งหมายเพื่อ จะเชคชอุอย่างสูงเป็นพถติคพิเศษ" ตัวอย่าง

2.3.2.28.2 "พระคุณทั้งหลายของพระผู้มีเเวาเป็นเอกใน โลก แม้จะมีความอ่อนหวานเป็นสภาพอันผู้มีปกตติคคุณกับความคิดสรองเสพแล้ว ยอมประทุษ ร้ายใจของชนผู้มีปกตติคคุณกับความบาปเสียเป็นอยางดี"

(พระคัมภีร์สุโทชาลังการ หน้า 262)

น. อ. แยม ประพันธ์ทอง ไคอธิบายว่า คาถานี้มีความแย้งกันระหว่างบตติค เป็นคุณและเป็นกิริยา บตติคเป็นคุณคือพระคุณอันมีความอ่อนหวานนั้นยอมทำใหญ่สรองเสพ หรือผู้ที่ได้รับพระคุณนั้นเกิดความชุ่มชื่นใจ ไม่ควรจะกระทำการประทุษร้าย และการ ประทุษร้ายนั้นก็สมควรจะเป็นพระคุณอันมีความอ่อนหวาน แต่พระคุณอันอ่อนหวานนั้นก็กลับ ประทุษร้ายใจของคนที่คุณเคยกับบาป ความอ่อนหวานกับการประทุษร้ายจึงรวมไปด้วยกัน ได้ เพราะความอ่อนหวานนั้นประทุษร้ายใจของคนบาป ดังนั้นข้อความนี้จึงกลับกลายเป็น เคนยิ่งขึ้น เพราะเป็นการเทคทูนพระคุณให้สูงเคน จึงปราศจากโทษ กลับเป็นพถติคพิเศษ คือต้องแต่งเป็นพิเศษ ไม่ใช่แต่งโดยคาถา ๆ ทั่วไป

2.3.2.29 สารัม (สารม) คืออสังการที่ตติคตินว่าสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็น ของมีแก่นสาร แล้วกล่าวจาระไนอีกต่อไปเท่าที่จะทำได้ เพื่อให้เห็นว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นของ แก่นสารยิ่ง ๆ ขึ้นไป ตัวอย่าง

"ในสงสารวัฏ ความเป็นมนุษย์เป็นแกนสาร ส่วนความเป็นมนุษย์ การมีสกุลดี เป็นของแกนสาร การมีสกุลดี ความเป็นผู้มีธรรม เป็นของแกนสาร และส่วนความเป็นผู้มีธรรม การมีใจกรุณาเป็นของแกนสาร"

(อสังการศาสตร์ของวาทุภฏ หน้า 33)

ในที่นี้จะกล่าวถึงสิ่งที่ เป็นแกนสารอย่างเคี้ยวขึ้นก่อน แล้วนำเอาสิ่งที่กล่าวแล้ว นั้นกล่าวซ้ำใหม่ พร้อมกับกล่าวถึงสิ่งที่ เป็นแกนสารอีกอย่างหนึ่งคู่กัน แล้วนำเอาสิ่งที่กล่าว ภายหลังไว้กล่าวซ้ำอีก พร้อมกับกล่าวถึงสิ่งที่ เป็นแกนสารอย่างใหม่ต่อไปเช่นนี้เรื่อย ๆ ไป เพื่อให้เห็นสิ่งที่ เป็นแกนสารอย่างอื่น ๆ อีก ดังนั้นในตัวอย่างนี้ ความเป็นมนุษย์เป็นแกน สารในสงสารวัฏนี้ ความเป็นมนุษย์ * การมีสกุลดีเป็นของแกนสาร การมีสกุลดี ความเป็น ผู้มีธรรม เป็นของแกนสาร และ ความเป็นผู้มีธรรม การมีใจกรุณาเป็นของแกนสาร

2.3.2.30 เศสข¹ คืออสังการที่ผู้พูดพูดประโยคเดียว แต่อาศัยการ แปลคำทั้งหลายตามที่มีปรากฏอยู่นั้น หรือบางทีแปลความหมายออกไปได้หลายอย่าง โดย อาศัยการแปลคำด้วยการแมงคำผิด คือตัดวรรคออกไว้ให้เป็นคนละอย่างกับที่ปรากฏมาแต่ เดิม

นักอสังการศาสตร์บางคนเช่นรุทรฎะ มัมมฎะ รุชยกะ เหมจันทร วาตฎะ 2 วิสวานถ และเกศวมิศร ได้จัดเศสขไว้เป็นศัพท์อสังการ ส่วนวาตฎะ ชยเทวะ และคน อื่น ๆ ได้จัดไว้เป็นอรรถาสังการ วิสวานถจัดเศสขไว้ในทั้งศัพท์อสังการและอรรถาสังการ เช่นเดียวกับศัพท์อสังการชนิดวโภภคิ นักอสังการศาสตร์บางคนก็ไม่ได้จัดไว้ในศัพท์อสังการ เช่น รุชยกะ ชยเทวะ เป็นต้น

สาเหตุที่เศสขอยู่ได้ทั้งในศัพท์อสังการและอรรถาสังการ ก็เพราะว่าเศสขเป็น อสังการที่มีลักษณะเป็นการเล่นคำ หมายถึงการ เล่นคำที่มีความหมายแตกต่างกันค่านองค์ ประกอบพื้นฐานและค่านความหมาย แต่มีรูปคำและมีเสียงเป็นอย่างเดียวกันจึงจัดเป็นศัพท์อสังการ และในเมื่อคำคำเดียวกันนี้ปรากฏอยู่ในประโยค เมื่อแปลคำคำนั้นออกได้หลาย อย่างก็ทำให้ประโยคนั้นแปลได้หลายความหมายจึงเป็นอรรถาสังการ

¹ คุรยละเอียดในภาคผนวก ญ., หน้า 487-488.

ในพระคัมภีร์สุโทชาดงการก็จัดเสลงไว้ในอรรดาดงการควย แต่เรียกวา
 ลีเลสดงการ¹ ผู้วิจัยได้จัดเสลงไว้ในศัพทาดงการ และไคกล่าวไว้ในเรื่องศัพทาดงการ
 แลว²

2.3.2.31 สมุจย คืออดงการที่กล่าวถึงสิ่งอันประเสริฐ หรือเลว
 ทรามหลายสิ่งไว้ในที่แห่งเดียวกัน ตัวอย่าง

2.3.2.31.1 การกล่าวสิ่งประเสริฐไว้ที่เดียวกัน

"นครอนหิลลปาฏลม พระราชาผู้เป็นโอรสพระเจ้ากรรมเทพ (คือพระเจ้า
 ชัยสิงห์) และช่างชื่อศรีกลสเป็น (ของประเสริฐเหมือน) แก้วมณีในโลกนี้"

(อดงการศาสตร์ของวาคฎ หน้า 34)

2.3.2.31.2 การกล่าวสิ่งอันเลวทรามหลายสิ่งไว้ใน

แห่งเดียวกัน

"บุคคลผู้อยู่ในคาม มีนุที่ไม่รู้ผิด ไม่รชอบเป็นผู้นำ มีหญิงอันเป็นที่ตั้งแห่งเคียว
 ของความคคโงทงทั้งหลายเป็นภรรยา ปวยเป็นนิตย และอยู่ในบังคับของผู้นั้น ถึงว่ามี
 ชีวิตก็เท่ากับคนตาย"

(อดงการศาสตร์ของวาคฎ หน้า 34)

วิศวานาด³ ไคกล่าวไว้ในสาหิตยทรบณะ ซึ่ง พี.วี. กานเน ได้แปลไว้เกี่ยวกับ
 "สมุจย" ดังนี้

¹ ทรายละเอียคในภาคผนวก ญ., หน้า 488-491.

² ทรายละเอียคในบทที่ 2 , หน้า 39 - 42.

³ P.V. Kane (translator), The Sāhityadarpana (Delhi:

...(1) เมื่อมีเหตุอันหนึ่งที่ทำให้เกิดผลอันหนึ่งอยู่แล้ว ยังมีเหตุอื่น ๆ อีกที่จะทำให้เกิดผลอันเดียวกันขึ้นมาตามในเรื่องนกพิลาปกับลานนวดขาว (11) หรือเมื่อคุณสมบัตีสองอย่าง (a) หรือพฤติกรรม 2 อย่าง (b) หรือคุณสมบัตินี้หรือพฤติกรรมอันหนึ่ง (c) เกิดขึ้นพร้อม ๆ กันก็เรียกว่าสมุจจัย"

2.3.2.32 อปฺรสุตฺตฺประสงฺกสา (อปฺรสุตฺตฺบฺรคฺสา) คืออสังการที่กล่าวสรรเสริญแม่แต่สิ่งที่เขาไม่สรรเสริญกัน ตัวอย่าง

2.3.2.32.1 "ในโลกนี้มีคน (จำพวก) เคี้ยวเท่านั้น อยู่เย็นเป็นสุขคือคนขอทาน ผู้สํารพอยู่ตามอำเภอใจ นอนตามอำเภอใจ พุดตามอำเภอใจ ไม่กลัวเจ้า ไม่กลัวโจร"

(อสังการศาสตร์ของวาคภฏ หน้า 34)

ในพระคัมภีร์สุโขธาสังการกล่าวถึงอสังการชนิดนี้ด้วย แต่เรียกเป็นภาษาบาลีว่า "อปฺปกตฺตฺตฺติ" และได้ให้นิยามไว้ว่า "การชมใดที่กวีเปื้อนนายด้วยอาการมีตามอย่างผู้อื่นเป็นคน รอยกรองใช้วัตถุอันใดอันหนึ่งอันยังไม่ถึง การชมนี้เรียกว่าอปฺปกตฺตฺตฺติ ชมด้วยวัตถุที่ยังไม่ถึง" หมายความว่า กวีมีความคิดอันสะอากมุ่งจะให้เกิดความอิมใจแก่ผู้ฟัง จึงเรียบเรียงเป็นคำชมถึงวัตถุที่ยังไม่ปรากฏ หรือเป็นแต่รู้ว่าจะเป็นอย่างนั้นเช่นนั้น เป็นคำของผู้ที่เปื้อนนาย ตัวอย่าง

2.3.2.32.2 "ฝูงเนื้ออันไม่คมผู้อื่น พวกนี้เป็นอยู่อย่างสบาย ค่ายอาหารที่มีน้ำและหญ้าอ่อนเป็นต้น อันหาได้ไม่ยากในป่าทั้งหลาย"

(พระคัมภีร์สุโขธาสังการ หน้า 255)

จากเนื้อความในคาถาแสดงว่าตามปกติผู้กล่าวนั้นไม่คมผู้อื่น จึงไม่ต้องการเอาใจผู้อื่นหรือถ้าเป็นผู้ที่มีพรรคพวกมาก การกล่าวชมฝูงเนื้อเช่นนี้แสดงว่าเกิดจากความเปื้อนนายที่ต้องประพุดตามผู้อื่น หมายความว่าอายุคนเดียวสบายก็ไม่ต้องคอยเอาใจใคร การชมเช่นนี้เป็นการชมสิ่งที่ยังไม่ปรากฏ คือยังไม่ถึงเป็นอย่างนั้น เป็นแต่เข้าใจว่าจะเป็นเช่นนั้น ก็เลยกล่าวชมออกมา

2.3.2.33 เอกาวลี ก็อสังการที่แต่งขึ้นกล่าวถึงสิ่งประเสริฐ และกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ประเสริฐยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ป.ส. ศาสตรี้ได้ให้คำนิยามไว้ว่า "เอกาวลีคือสร้อยคอสายเดี่ยวอันร้อยขึ้นด้วยสิ่งเหล่านี้มีไข่มุกเป็นต้น เพราะเม็ดที่ปลายเส้นเชือกทั้งสองด้านเป็นเม็ดที่เล็กที่สุด เม็ดที่มีร้อยไว้อยู่ต่อนั้นใหญ่ยิ่ง ๆ ขึ้นตามลำดับ จนถึงที่กลางเส้นจึงพบเม็ดใหญ่ที่สุด" ตัวอย่าง

"ประเทศมีนครอันมั่งคั่ง นครทั้งหลายนั้นมีอาคารเจ็ดชั้น อาคารนั้นทั้งหลายมีสตรีทำกิริยาชดช้อย และสตรีเหล่านั้นก็น่ารักยิ่ง"

(อสังการศาสตร์ของวาจกัญญา หน้า 34)

ในพระคัมภีร์สุโฆชาสังการ ได้กล่าวถึงอสังการชนิดนี้ว่า "ในพหุติโคมทเบื่องปลายเป็นวิเสสนะของบทเบื่องต้น บทเบื่องต้นพหุตินั้นเรียกว่า เอกาวลีสิ่งมี 2 ประการ โดยเป็นวิธีเอกาวลีและนิเสธเอกาวลี เรียกว่าเอกาวลีสังการ หมายถึงการแต่งที่คล้องกันเป็นสายเดี่ยว หมายความว่าบทที่เป็นเบื่องปลายคล้องจองกันกับบทเบื่องต้น จำแนกออกเป็น 2 ประเภทคือ

1. วิธีเอกาวลีคล้องเป็นสายเดี่ยวด้วยบทตั้ง
2. นิเสธเอกาวลีคล้องเป็นสายเดี่ยวด้วยบทปฏิเสธ

ตัวอย่างของวิธีเอกาวลี

"พระบาทยศของพระศาสดา งดงามด้วยระเบียบแห่งนขา ระเบียบแห่งพระนขา งดงามด้วยพระรัศมี พระรัศมีทั้งหลายมีกิจอันเดียว คือกำจัดความมืดเสียไคยอมงดงาม"

(พระคัมภีร์สุโฆชาสังการ หน้า 252)

ตัวอย่างของนิเสธเอกาวลี

"ผู้ไม่สันโคชไม่เป็นนักพรตแท้ สภาพที่อาศัยคือตัณหา ยังกำจัดไม่ได้ ไม่เป็นสันโคช สภาพที่ไม่มีอาศัย คือสภาพที่ไม่นำความเลื่อมเสียนไม่มีที่สุดมาแก่คนทั้งหลายเป็นสันโคชแท้"

(พระคัมภีร์สุโฆชาสังการ หน้า 258)

2.3.2.34 อนุমানัม (อนุมานม) คืออสังการที่บังเกิดความรู้ถึง "เจ้าของเครื่องหมาย" อันอยู่ในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคตด้วยอาศัย "เครื่องหมาย" ที่ปรากฏ ตัวอย่าง

2.3.2.34.1 "เจ้าของเครื่องหมาย" อันอยู่ในอดีต "แม่น้ำทั้งหลายได้เกิดขึ้นจากน้ำอัน (พระเนมิ) ผู้เป็นเจ้าได้ทรงในเวลา (ประสูติ) เป็นแน่ ถ้าไม่เช่นนั้นใจมุกคโลอภัยในแม่น้ำเหล่านี้แล้วบริสุทธินั้น"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 34)

ป.ส. ศาสตรී ไคอธิบายว่า "บทนี้เป็นอุทาหรณ์ของการอนุมานเกี่ยวกับ "เจ้าของเครื่องหมาย" อันเคยมีอยู่ในอดีต เพราะอนุมานเป็นทำนองว่า น้ำสงของพระเนมิสามารถทำให้คนที่ใช้น้ำสงนั้นอาบต่อไปโดยบริสุทธินั้น แม่น้ำก็ทำให้ผู้อาบบริสุทธินั้น ฉะนั้นแม่น้ำคงได้เกิดแก่น้ำสงของพระเนมิ"

2.3.2.34.2 "เจ้าของเครื่องหมาย" อันอยู่ในอนาคต "เพื่อนเอ๋ย มีแสงสว่างปรากฏขาวทางทิศตะวันออกเมื่อใด เราคิดว่าพระจันทร์ผู้ทรชนจักได้ไฉลขึ้นเมื่อนั้น"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 35)

ป.ส. ศาสตรී ไคอธิบายว่า "บทนี้เป็นอุทาหรณ์ของการอนุมานถึง "เจ้าของเครื่องหมายอันจะมีขึ้นในอนาคต เพราะการอนุมานเป็นทำนองว่า เห็นแสงสว่างสีขาวทางทิศตะวันออกในขณะก่อน พระจันทร์ก็จะไฉลออกมาในขณะหลัง เวลานี้เห็นแสงสว่างแล้ว ต่อไปจักมีดวงจันทร์ไฉลขึ้นมา ผู้พูดทำการคาดคะเน ไม่กล้ามองดู เพราะกลัวกันว่าเห็นเดือนแล้วความคิดถึงครูกก็จะมีขึ้น"

2.3.2.34.3 "เจ้าของเครื่องหมาย" อันอยู่ในปัจจุบัน "พระจันทร์ผู้แพ้วความงามของใบหน้า ได้เป็นทาสของหญิงคนนี้ ถ้ามีฉะนั้นทำไมจึงไปชมเหงคอกบัวอันมีความผิด เพียงแต่ไคขโมยความงามของตาของนาง"

(อสังการศาสตร์ของวาคุภฏ หน้า 35)

ป.ล. ศาสตราจารย์ได้อธิบายว่า "บทนี้เป็นอุทาหรณ์ของการอนุমানถึง "เจ้าของเครื่องหมาย" อันมีอยู่ในปัจจุบัน เพราะการอนุमानเป็นไปในทำนองว่า "ข้าเจ้าข้างเจ้าเสมอ พระจันทร์เข้าข้างหญิงคนนี้เพราะชมเหงคอกบัวหลวงอันงามเหมือนตาของนาง เป็นเหตุทำให้นางเกลียดคอกบัว ประหนึ่งว่าไค้ขโมยความงามของตาไป ฉะนั้นพระจันทร์เป็นข้าของหญิงคนนี้ สมมติว่าพระจันทร์ชมเหงคอกบัวหลวง เพราะมันหุบเข้ามาเวลาพระจันทร์ขึ้น"

2.3.2.35 ปริสังขยา (ปริสังขยา) คืออสังการที่กล่าวลักษณะอันเป็นของสำคัญจำกัดไว้กับสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะเพื่อกันลักษณะอันนั้นออกจากสิ่งอื่น ๆ ตัวอย่าง

"ในนครไคมีขโมยก็แต่ลมซึ่งลักกลิ่นหอมอันเป็นทรัพย์สินสมบัติของชาวนคร มีผู้หวาดกลัวในเรื่อง "นิกษิปะต" (คือทรัพย์สินอันไค้นำไปฝากไว้ในอารักขาของคนอื่น) ก็มีแต่ชายหนุ่มผู้สง่า อันหวาดกลัวต่อ "นิกษิปะติ" (การที่หญิงที่รักทอดทิ้งหรือการที่คนหรือเหตุการณ์ไค้ส่งไปห่างไกลหญิงที่รัก)"

(อสังการศาสตร์ของวาคภฏ หน้า 35)

2.3.3 "รส" ต่าง ๆ ในการประพันธ์

ผู้ที่กล่าวถึง "รส" เป็นคนแรกคือ ภรตมุณี เมื่อคริสต์ศักราช 100¹ การประพันธ์ภาษาสันสกฤตในตอนแรก ๆ นั้น ภาษหะดีอวารสเป็นเครื่องประดับในด้านความหมาย ดังนั้นนักอสังการศาสตร์ไค้จัดรสไว้เป็นประเภทหนึ่งของอรรถาสังการด้วย เช่น ในสาहितยทรรปะของวิศวานาถ กาวยาทรรคของทัณจิน กาวยาดังการของภาษหะเป็นต้น แต่เรียกว่า "รสวัต" ในพระคัมภีร์สุโไพชาสังการของพระมหาสามีสังฆรักชิตจค "รส" ไว้เป็น 1 ใน 35 ประเภทของอรรถาสังการ (วังกฤตติ) ด้วย เรียกว่า "รสยาดังการ"

¹บางท่านว่าคงจะแต่งขึ้นในสมัยประมาณ 100 ปีก่อนคริสต์ศักราชถึงคริสต์ศตวรรษที่ 4 เช่น P.V.Kane กล่าวไว้ในหนังสือ History of Sanskrit Poetics พิมพ์ครั้งที่ 4, หน้า 41.

ต่อมาทัศน วามนะ อุทภฏะ และรุทภฏะ ได้เพิ่มความสำคัญของรสขึ้นเรื่อย ๆ และยังถือว่าเป็นเครื่องประดับหรืออารมณ์ที่ทำให้คำประพันธ์เกิดความสวยงาม ภูมิ ไส้ลัญชะ และศรีสังกุกะถือว่ารสเป็นเรื่องของบทละคร ส่วนชวันยาโลกะของอานันทวรณะ ซึ่งแต่งขึ้นในราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 ถือว่า "รส" เป็นองค์ประกอบสำคัญในค่านสุนทรีย์ของคำประพันธ์ และถือว่ารสเป็นเรื่องรองจากชวัน¹ มัมมภูะถือว่ารสเป็นประเภทย่อยของชวัน อภินวคูปตะในอรรถาธิบายหนังสือชวันยาโลกะได้ให้ความสำคัญแก่รสเพิ่มขึ้น และว่า "รสเป็นชีวิตของคำประพันธ์" วิศวนาถซึ่งเป็นศิษย์ของสำนักชวันก็ดำเนินตามทรรศนะนี้ และประกาศว่า "รสเป็นวิญญาณของคำประพันธ์" ส่วนชคันนาถ ผู้แต่ง "รสคองคาธ" ไม่เห็นด้วย เขามีความเห็นเหมือนในชวันยาโลกะ รสเลยมีตำแหน่งที่เป็นรองชวันอยู่เสมอ ต่อมาจึงมีผู้นำเอารสและชวันมารวมกันเป็นทฤษฎีเดียวกันแล้วเรียกว่า "รส-ชวันทฤษฎี"

(The Rasa-Dhvani Theories)

นักอสังการศาสตร์บางคนก็ถือว่ารสไม่ใช่เรื่องสำคัญในการประพันธ์ เพราะภทมนุได้รจนาคำรานาฏยศาสตร์และได้กล่าวถึงรสที่ปรากฏในบทละคร ทฤษฎีรสนี้พยายามชี้ให้เห็นผลกระทบทางอารมณ์ที่ได้จากตัวละคร คือความสนุกสนานที่ผู้ชมได้ดูจากละครว่าจะไปในรูปไหน เป็นความพยายามที่จะนิยามจุดมุ่งหมายของบทละคร ภายหลังต่อมาเรลก็เข้าไปเกี่ยวในงานศิลปะต่าง ๆ ในสุนทรีย์ศาสตร์ของอินเดีย ความพอใจในเชิงศิลปะทุกกรณีจะเข้าใจได้ต้องมี "รส" เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ส่วนกรรมวิธีที่จะตระหนักในรสต่าง ๆ นั้น มีคำกล่าวของภทว่า "รสเกิดขึ้นจากการผสมประสานของวิภาวะ อนุภาวะ และวบิจาริภาวะ"

ในตำราอสังการศาสตร์ของวาคภฏะ (วาคภฏาสังการ) ปริจเฉทที่ 3 ได้กล่าวถึง "คุณ" 10 ประการในการแต่งคำประพันธ์ วาคภฏะกล่าวว่า แม้ศัพท์และอรรถจะไม่บกพร่องก็ยังไม่ที่สรรเสริญไม่ได้ "คุณ" ประการหนึ่งได้แก่ "มารูรม" แปลว่า

¹"ชวัน" หมายถึงคำประพันธ์ประเภทหนึ่งซึ่งมีความหมายแน่ไม่บอกตรง ๆ

รสนวน หมายความว่าถึงลักษณะที่มีคำอื่นประกอบไปด้วย "รส" จึงจะทำให้ "กวีนิพนธ์ที่ร้อยกรองขึ้นนั้นประกอบไปด้วย "คุณ" และมีความงามประหนึ่งร้อยไข่มุกอันงามร้อยด้วยคุณ (คือคำ) ให้เวียนไปบรรจบกันนั้นถึงพระแม่เจ้าศรีสวัสดิ์ก็ทรงสวมที่พระศอเป็นเครื่องประดับ"¹

ในพระคัมภีร์สุโขธาสังการไถ่กล่าวถึงรสว่า "การตบแต่งใจอันยังความรู้สึกรู้สให้เกิดมีอยู่ การตบแต่งนั้นถึงทราบว่ามีรสวันตาสังการ (รสสังการ) เพราะประกาศว่า การตบแต่งนั้นมีรส"

คำประพันธ์ที่กวีแต่งขึ้นนั้น จะต้องประกอบด้วยรส อสังการ คุณ วิชา วิจิตร ชวนิ วโภกคติ และ เอาจิตยะ ซึ่งเปรียบเสมือนเป็นชีวิตจิตใจของการประพันธ์ สิ่งสำคัญทั้ง 8 อย่างนี้มีความสำคัญมากน้อยไม่เท่ากัน ผู้ที่ถือว่า "รส" สำคัญที่สุด ก็จะยึดถือ "รสนทฤษฎี" ผู้ที่ถือว่า "อสังการ" สำคัญที่สุด ก็ยึดถือ "อสังการทฤษฎี" ผู้ที่ถือว่า "วโภกคติ" สำคัญที่สุด ก็จะยึดถือ "วโภกคตินทฤษฎี" หรือถือว่า "เอาจิตยะ" สำคัญก็ยึดถือ "เอาจิตยทฤษฎี" บางอย่างมีความสัมพันธ์กันมากจนแยกไม่คอยได้ เช่น "คุณ" กับ "วิชา" ถ้าศึกษาวิชาที่ก็ต้องศึกษาคุณด้วยจึงเรียกว่า "คุณ-วิชาทฤษฎี" "รส" กับ "ชวนิ" ก็เช่นเดียวกันต้องศึกษาพร้อมกัน หมายความว่าถ้าศึกษารสก็ต้องศึกษาชวนิด้วย จึงเรียกว่า "รส-ชวนิทฤษฎี"

ภามหะกับพันจินใช้คำว่า "รส" เป็นสองความหมายคือเป็นศัพท์ทั่วไป (non-technical) และศัพท์เฉพาะ (technical) เมื่อภามหะกล่าวว่าศาสตร์ทั้งหลายจะเป็นที่ชื่นชอบได้ก็ต่อเมื่อผสมกับรส หรือเมื่อพันจินกล่าวว่า การสัมผัสอักษร หรืออนุปราส (alliteration) ทำให้เกิดรส ความหมายนี้เป็นศัพท์ทั่วไป แต่เมื่อภามหะกล่าวว่าหากาพย์ควรแสดงรสด้วยและเมื่อพันจินกล่าวว่าหากาพย์ควรมี "รส" และ "ภาวะ" ก็หมายถึงความหมายที่เป็นความหมายเฉพาะของรส

¹ วาคุภุช, อสังการศาสตร์ของวาคุภุช (ป.ส. ศาสตรี แปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณหญิงวิ้ว เกษตรศิริ ณ วันที่ 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 13.

ในวิญญานของคำประพันธ์แยก "รส" กับ "อลังการ" ออกไปเป็นคนละประเภท แต่ทัศนใคนำเอา "รส" มาเกี่ยวข้องกับ "อลังการ" ด้วย เรียกว่า "รสวัค" รสวัค คือที่ที่รสมีสเน่ห์ ควรเรียกได้ว่าเป็นอลังการ รุทระสนใจเรื่องรสมากกว่าใคร ๆ ใน บรรคานักอลังการทฤษฎี เขากล่าวเรื่องรสไว้ในหนังสือกาวยาลังการถึงสองบท เขา บอกว่ารสมีอยู่ 10 อย่าง และกล่าวถึงศตุงการรสไว้มาก เขาว่าศตุงการมีสองประเภท คือ "สัมโภคะ" กับ "วิประดัมภะ" เขาถือว่ารสไม่ใช่ปัจจัยที่จำเป็นที่สุดในการประเมินค่า บทร่อยกรอง

ต่อมาเมื่อมีชวานิทฤษฎีขึ้น และมีการยอมรับว่ารสเป็นจุดมุ่งหมายทางสุนทรียะที่สำคัญยิ่งก็เลยถือว่ารสเป็นเพียงส่วนประกอบให้เกิดความสวยงามต่อไปไม่ได้แล้ว เพราะถาวรเป็น "วิญญาน" (อาตมัน) มันก็ต้องเป็นตัวสำคัญที่องค์ประกอบอื่น ๆ ต้องเป็นรองมันเท่านั้น รสกลายเป็นสิ่งที่จะต้องเอาสิ่งอื่นมาประดับให้ไม่ใช่เป็นเครื่องประดับเสียเอง คือเป็น "อลังการยะ" ไม่ใช่อลังการอีกแล้ว ชวานยาโลกะเห็นว่าในกาวยะนั้นรสไม่ใช่ขององค์ประกอบที่เด่นทุกแห่ง บางทีก็มีบทบาทรอง รสอย่างหนึ่งอาจช่วยเกื้อหนุนรสอีกอย่างหนึ่งก็ได้

โกษะเป็นอีกผู้หนึ่งที่รวมเอารสเข้าไว้ในอลังการด้วย ความคิดเห็นของโกษะเกี่ยวกับกรีนิพนธ์นั้นกว้างออกไป เขาได้รวมปัจจัยที่ทำให้เกิดความยินดีในกรีนิพนธ์เช่น ภาพพจน์ ความเยี่ยมยอด ท่วงทีในการแต่ง แฉนฉังคำประพันธ์และรสเข้าไว้ในเรื่อง ออลังการหมด

ในการแต่งคำประพันธ์ แม้ศัพท์และอรรถจะไม่บกพร่องแล้วก็ยังเป็นที่สรรเสริญไม่ได้ ถ้าหากว่าบทประพันธ์นั้นปราศจาก "คุณ"¹ "คุณ" มี 10 ประการ คือ

¹G. Vijayavardhana, Outlines of Sanskrit Poetics (Varanasi: Vidyavilas Press, 1970), p.69.

1. เศรษฐ - ความกะทัดรัด
2. ปราสาท - ความแจ่มแจ้ง
3. สมถา - ความราบรื่นของเสียงที่มาารวมกัน
4. มาตุรยะ - ความหวาน ความไพเราะ
5. อัญมรตา - เว้นจากเสียงหยาบคือเสียงนุ่มนวล
6. อารฤตยภุติ - ความแน่นอนชัดแจ้ง ไม่กำกวม
7. อุทรรตา - ความเคน
8. โอชสุ - ความกระปรี้กระเปร่า
9. กานูติ - ไม่กล่าวให้เกินความจริงมากไป
10. สมาธิ - การสวมลักษณะของสิ่งหนึ่งให้แก่อีกสิ่งหนึ่ง

พวกชวาไนได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับคุณใหม่ว่า ถือว่าคุณ มี 3 อย่าง คือ มาตุรยะ โอชะ และปราสาท คุณใดคุณหนึ่งเป็นคุณสมบัติของรสีใครสหนึ่ง เช่น มาตุรยะ ก็จะมีในสัมโภคศฤงคาร, วิปรัลัมภะและ กรณา โอชะมีในเรাত্র วีร และ อัทฤต ใน ในหาสยะ ฌยานกะ พิกัสสะและศานตะ ทั้งมาตุรยะและโอชะจะมีสัดส่วนพอเหมาะ ประสาทคือความแจ่มแจ้งจะเป็นคุณสมบัติที่พบในรสทุกรส โดยเฉพาะอย่างยิ่ง"มาตุรยะ" ซึ่งเป็นคุณประการหนึ่งนั้นมีลักษณะที่มีคำอันประกอบไปด้วย "รส"

ดังได้กล่าวแล้วว่า ภทมนิ ได้กล่าวถึงเรื่อง "รส" ไว้ในตำรานาฏยศาสตร์ ก่อนตำราอสังการศาสตร์เล่มอื่น ๆ ภทมนิได้รจนาตำรานาฏยศาสตร์ขึ้นเพื่อมุ่งกล่าว ถึงการละครเป็นเรื่องใหญ่ และได้กล่าววว่า "นาฏย" กับ "กาวย" เป็นคำอย่างเดียวกัน คือ เป็นคำไวพจน์กัน ในตำรานาฏยศาสตร์ของภทมนินี้ อธิบายที่ 6 และที่ 7 เป็นเรื่อง "รส" ในการแสดงและการชมละคร ส่วนเล่มที่กล่าวถึงทฤษฎีรสมากที่สุด ได้แกหนังสืออภินวการตี และที่กล่าวถึงน้อยลงไปได้แก่ โฉจนะ และชรันยาโลกะ

พี.วี. กานะ (P.V. Gan) ได้กล่าวนิยามคำ "รส" ว่าหมายถึงรสนิยม (Taste, flavor, relish คือความเอร็ดอร่อย รสชาติ) แต่ทาง "กาย" หมายถึงประสบการณ์ทางด้านอารมณ์ของความงามในร้อยกรองและบทละคร มัมมฏะกล่าวถึงงานของกวีว่าประกอบด้วยความพอใจหรือความยินดีเท่านั้น เขาเน้นเกี่ยวกับอิทธิพลของบทร้อยกรองที่มีต่อผู้อ่าน นักเขียนสันสกฤตก็ตระหนักถึงความจริงที่ว่า วรรณคดีแบ่งได้ 2 ประเภทใหญ่ คือวรรณคดีที่เกี่ยวกับความรู้และที่มีอำนาจ ประเภทแรกสั่งสอน ส่วนประเภทหลังทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจ งานทั้งสองประเภทนี้มักจะรวมอยู่ในงานชิ้นเดียวกัน แต่จะแยกจากกันโดยสิ้นเชิงก็ได้ โดยมากงานทางด้านวรรณคดีสันสกฤต มักจะหมายถึงประเภทหลัง พวกประเภทหลังไม่พูดถึงเรื่องผิดหรือถูกจะพูดถึงแต่ร้อยกรอง บทละคร และความบันเทิงมากกว่า

ในหนังสือวันยาโลกะ เป็นตำราอสังการศาสตร์เล่มแรกที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ของรสที่มีต่อร้อยกรอง เพราะก่อนหนังสือวันยาโลกะขึ้นไปยังไม่มีผู้ใดเคยทำกัน เป็นแบบแผนมาก่อน

ภามหะตระหนักถึงความสำคัญของเรื่องรส แต่ก็ยังไม่ถือว่ารสเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดในคำประพันธ์ เขากล่าวว่าหากากพย์ควรมี "รส" ด้วย ทัดทินและภามหะไม่พูดถึงการละคร เพราะเขาถือว่าการละครเป็นกาวะประเภทหนึ่ง เพียงแต่แนะนำให้ผู้อ่านที่สนใจและอยากทราบเกี่ยวกับการละครอ่านหนังสือเล่มอื่น ๆ ที่ว่าด้วยกฎเกณฑ์ของการละคร

ในตอนแรก นักเขียนประเภทกาวะไม่ได้นำเอา "รส" มารวมกล่าวไว้ในงานของตน ถึงแม้ในตำราวิทยาศาสตร์ของภครมุนีถึงแม้จะมีอยู่ก็ไม่มากมีเพียง 2 บทเท่านั้น และถือว่ารสไม่ใช่หัวข้อสำคัญ แต่ที่กล่าวไว้ในนั้น เพราะมันเกี่ยวพันกับการแสดงละคร นักเขียนคนแรกที่กล่าวถึงเรื่องรสไว้ในงานของเขาคืออรุทระได้กล่าวไว้ใน "กาวะสังการ" ในหนังสือชื่อ "ศึคุปาลวช" ซึ่งแต่งก่อนอรุทระประมาณ 100 ปี ก็ได้กล่าวถึงเรื่องรสที่เกี่ยวพันกับการละคร หน้าที่ของการละครก็คือการส่งรสไปยังผู้ดู โดยใช้

อภินยะ¹ 4 ชนิด ในตำรานาฏยศาสตร์กล่าวว่า ถ้าปราศจากรสเสียแล้ว การละครก็ไม่สามารถทำอะไรได้ รสทฤษฎี (Rasa Theory) พยายามชี้ให้เห็นผลกระทบทางอารมณ์ที่ได้จากตัวละคร คือความสนุกสนานที่ผู้ชมได้จากการชมละครว่าจะไปในรูปใด ในตอนต้นที่กล่าวถึงรสของการละครก็เพื่อจะพยายามนิยามจุดมุ่งหมายของบทละคร ตอนหลังก็นำเอารสไปเกี่ยวข้องกับงานศิลปะต่าง ๆ ในสุนทรียศาสตร์ของอินเดีย ความพอใจในเชิงศิลปะทุกแขนงจะเข้าใจได้ต้องมีรสเข้ามาเกี่ยวข้อง ปรทมนีกกล่าวไว้ว่า "รสเกิดจากการประสมประสานของวิภาวะ อนุภาวะ และวยภิจารีภาวะ" ผู้วิจัยใครจะกล่าวถึงความหมายของสามคำนี้โดยละเอียด แต่ก่อนที่จะกล่าวถึงคำทั้งสามนี้ใครจะพิจารณาคุณค่าว่า "ภาวะ"² ที่ปรากฏอยู่ข้างท้ายของคำทั้งสามนี้เสียก่อน

คำว่า "ภาวะ" แปลตามศัพท์ว่า "ความมี" "ความเป็น" หมายความว่า "ความ" เฉย ๆ ก็ได้³ "ภาวะ" กับ "รส" สองคำนี้เกี่ยวเนื่องกัน แต่ตอบได้ยากว่ารสทำให้เกิดภาวะ หรือว่าภาวะทำให้เกิดรส บางอาจารย์มีความเห็นว่ารสและภาวะเกิดขึ้นเพราะเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน บางอาจารย์ว่ารสเกิดจากภาวะ บางอาจารย์ว่าภาวะเกิดจากรส และบางอาจารย์ว่าภาวะผสมกับรสเกิดทั้งรสและทั้งภาวะ⁴

¹ อภินยะ คือการแสดง (acting) ซึ่งอาศัยการพ้องรามีอยู่ 4 อย่างคือ 1. อางคิกะ (การแสดงด้วยอวัยวะ) 2. วาจิกะ (การแสดงด้วยวาจา) 3. อาหารยะ (เกี่ยวกับสิ่งที่จะต้องนำมาแสดงได้แก่เครื่องแต่งตัว) 4. สาทวิกะ แสดงแทนตัวเดิมในเนื้อเรื่อง).

² คำว่าภาวะนี้นอกจากจะปรากฏอยู่ท้ายคำว่าวิภาวะ อนุภาวะและวยภิจารีภาวะแล้วยังอยู่ท้ายคำ "สถายีภาวะ", "สาทวิกภาวะ" อีกด้วย.

³ แยม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สุไพศาลังการ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2516), หน้า 277.

⁴ แสง มนวิฑูร (ผู้แปล), นาฏยศาสตร์ตำราของปรทมนี, กรมศิลปากรจัดพิมพ์ (พระนคร: หน่วยงานจักษุวิทยา, 2511), หน้า 287.

1. วิภาวะ

คำว่า "วิภาวะ" เป็นศัพท์ผสมคือมาจากคำ วิ อุปสรรค ซึ่งแปลว่า แจ่ม นำหน้าคำว่าภาวะซึ่งแปลว่าความมี ความเป็น รวมความว่าความมีแจ่ม ความเป็นแจ่ม แปลเอาความว่า ความปรากฏก็ได้¹

"วิภาวะ" ได้แก่รูปสมบัติ วยเยาว์ กิริยาท่าทาง และเครื่องประดับของหญิง อันเป็นที่รัก กับเหล่าสิ่งจำพวกหนึ่ง มีลมทิสได้ และดวงจันทร์เป็นต้น²

วิภาวะ มีอยู่ 2 ชนิด คือ อาลมพน และอุทูปน อาลมพนเป็นตัวศคฺลินว่าจะเกิดอารมณ์อะไรขึ้น เช่นในบทละครก็ถือตัวละครนั่นเอง เช่นในเรื่องศกุนตลา ศกุนตลา เป็นอาลมพนวิภาวะของความรักของพุนันท์ อุทูปนะ ก็คือปัจจัยซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมที่ยั่วย้อมให้เกิดอารมณ์เช่นฤดูใบไม้ผลิ ดอกไม้ แสงจันทร์ ที่สังค กระทบน้อย

2. อนุภาวะ

คำว่า "อนุภาวะ" เป็นศัพท์ผสมเช่นเดียวกับวิภาวะ คือมาจากคำอนุอุปสรรค ซึ่งแปลว่าตามนำหน้าคำว่าภาวะซึ่งแปลว่าความมี ความเป็น รวมความว่าความมีตาม ความเป็นตาม หรือความเกิดตาม

"อนุภาวะ" ได้แก่การกระทำต่าง ๆ เช่นชำเลื่องตาเป็นการแสดงความในใจ ดังนั้นอนุภาวะจึงเป็นปัจจัยทางกายที่เกิดขึ้นจากอารมณ์ ถ้าความรักเป็นอารมณ์เห็นอะไรทั้งหมด คำพูดหวาน ๆ การเคลื่อนไหวของตาและคิ้ว การชำเลื่องคู้ ใบหน้าที่ยิ้ม เป็นสื่อให้เกิดอารมณ์แห่งความรัก เหล่านี้เรียกว่าอนุภาวะ

3. วยภิจาริภาวะ

คำว่า "วยภิจาริภาวะ" หมายถึงสภาพเป็นเหตุให้รสเจริญนั้นแปรเปลี่ยนได้ หรืออาจจะหมายถึงสภาพของจิตชั่วครั้งชั่วยาม ซึ่งเข้าไปช่วยทำให้อารมณ์ที่เด่นชัดนั้น

¹แย้ม ประพัฒน์ทอง, พจนานุกรมวิธานวิทยา, หน้า 278.

²วาทภุช, อสังการศาสตร์ของวาทภุช (ป.ส. ศาสตรีแปล), หน้า 66.

กล้าแข็งขึ้น เช่น ความกระวนกระวาย ความอิจฉา เป็นวยภิจารของความรัก ถ้าจะ
กล่าวให้เข้าใจง่ายขึ้น วยภิจารี¹ ก็คืออาการของจิตนั่นเอง มีอยู่ 33 อย่าง ดังนี้

- 3.1 นิรเวท (ความทอดถอย, ความไม่มีศรัทธา หรือไม่แยแสต่อสิ่งอะไร)
- 3.2 คลานี (ความอ่อนแอ, ความเหนื่อย)
- 3.3 คังกา (ความไม่เข้าใจ, ความหวั่นหวาด, ความสงสัย)
- 3.4 อสุยา (ความอิจฉา, ความไทรยทาน)
- 3.5 มทะ (ความเมา)
- 3.6 ศรมะ (ความเหนียวอ่อน, ความอ่อนเปลี้ย)
- 3.7 อาลัสยะ (ความเกียจคร้าน)
- 3.8 ไทนยะ (ความท้อ, ความไม่เบิกบาน, ความยากจน)
- 3.9 จินตา (ความกระวนกระวาย, ความวิตกกังวล)
- 3.10 โมหะ (ความวอกแวก, ความหลง)
- 3.11 สมฤติ (ความจำได้, **ความรู้สึกรักตัว**)
- 3.12 ชฤติ (ความพอใจ, ความมั่นคง)
- 3.13 วรีทา (ความอาย)
- 3.14 จปลตา (ความไม่เที่ยงแท้, ความหวั่นไหว, ความไม่มั่นคง)
- 3.15 ทรณะ (ความสนุกสนาน, ความยินดี)
- 3.16 อาเวคะ (ความรอนใจ, เหตุสะเทือนใจ)
- 3.17 ชหตา (ความงงงัน, ความมึนตึ๊ง, ความซึมเซอะ)
- 3.18 ครรพะ (ความหยิ่งจองหอง)
- 3.19 วิษาทะ (ความสิ้นหวัง, ความเศร้าโศกเสียใจ)

¹ วยภิจารีหรือสัญจารี คือเหตุส่งเสริมหรือเหตุบังคาล (นาฏยศาสตร์ตำราว่า, หน้า 287) พยภิจารีภาว- สภาพเป็นเหตุให้รสเจริญอันแปรเปลี่ยนได้ (พระคัมภีร์สุโขธา-
ลังการ, หน้า 281) ความมีพลิกแพลงใจ (พระคัมภีร์สุโขธาลังการ, หน้า 287).

- 3.20 อุตสुकยะ (ความไม่อดทน, ความชวนชวาย)
- 3.21 นิหฺรธา (ความมัวงวอง หรือ งวองนอน)
- 3.22 อปฺสุมาระ (โรคลมบ้าหมู, ความเป็นลมชักแน่นิ่ง)
- 3.23 สุปตะ (การฝัน, ความหลับ)
- 3.24 วิโพชะ (การตื่น, ความตื่นจากหลับ)
- 3.25 อมรรษะ (ความขุ่นเคือง, ความโกรธเหลือกลิ่น)
- 3.26 อวหิตตะ (การแกล้งทำ, ความเสแสร้ง)
- 3.27 อุกฺรตา (ความโหดร้าย, ความครุร้าย)
- 3.28 มติ (ความแน่นอน, ความรู้)
- 3.29 วยาธิ (โรคภัยไข้เจ็บ, ความป่วยไข้)
- 3.30 อุนมาทะ (ความบ้าคลั่ง)
- 3.31 มรณะ (ความตาย)
- 3.32 ตราสะ (ความหวาดกลัว, ความสะอึกกลัว)
- 3.33 วิตรรกะ (ความสับสน, ความพิจารณาซึ่งความสงสัยที่เกิดขึ้น เพื่อหาความรู้ให้แน่ใจ)

ภรตมุนีได้อธิบายเกี่ยวกับวิภาวะ อนุภาวะ และวชิการิกภาวะไว้ในอรรถาธิบายที่ 6 และที่ 7 ในตำรานาฏยศาสตร์โดยละเอียดว่า อารมณ์หลักหรืออารมณ์ที่ถาวร (สถายิกภาวะ) ได้แก่ รติ โศก หาส เมื่อถูกเราอย่างเต็มที่โดยวิภาวะ อนุภาวะ และวชิการิกที่ เหมาะสมจะบรรลุดังสภาพของศฤงคารรส หาสยรส กรณารส สิ่งเหล่านี้คนจะรู้สึกเอาเองว่าเป็นรสอะไร บางทีผู้แสดงแสดงว่าเป็นรสเช่นนั้น แต่ผู้ดูอาจจะไม่ใคร่ติดตามที่แสดงนั้นก็ ได้ เพราะว่าไม่มีวิภาวะประกอบ

เรื่องเกี่ยวกับรสนั้นนอกจากจะมีในอรรถาธิบายที่ 6 และที่ 7 ในตำรานาฏยศาสตร์ของภรตมุนี ยังมีปรากฏในบทที่ 4 ในหนังสือทศรूपของชนัญชัย บทที่ 3 ในหนังสือสาทิคย-ทรรพณะของวิศวานาดและหนังสือ สตรังคิมิของภานุทัตตะ สรัสวตีกันฐารณและศฤงคารประกาศของโกชะ นอกจากนี้ยังมีในหนังสือศฤงคารคิลกและภาวะประกาศ

ในหนังสือพระคัมภีร์สุโขชาดงการกล่าวถึงสภาพเป็นเหตุให้รสเจริญ หรือสภาพที่ทำให้มีรส¹ ว่าแยกออกเป็น 3 ชนิด คือ

1. รุ่ายีภาวะ² สภาพเป็นเหตุให้รสเจริญอันยืนยง
2. พยภิจาริภาวะ³ สภาพเป็นเหตุให้รสเจริญอันแปรเปลี่ยนได้
3. สตุติกภาวะ⁴ สภาพเป็นเหตุให้รสเจริญอันประกอบด้วยสัคค์

1. รุ่ายีภาวะ เป็นคำสมาสมาจากคำว่า รุ่ายี กับภาวะ รุ่ายีตามรูปศัพท์แปลว่ามีการขึ้นเป็นปกติ ภาวะแปลว่า ความมี ความเป็น รวมกันแปลว่า ภาวะที่มีการขึ้นเป็นปกติ หมายความว่าความที่ขึ้นตัวอยู่เป็นปกติ คือไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น ในหนังสือพระคัมภีร์สุโขชาดงการได้นิยามคำนี้ไว้ว่า "ภาวะอันภาวะอื่นที่ขัดกันจะกระทำให้เคลื่อนที่ไม่ได้ ย่อมดำรงอยู่โดยปกติ เหตุนี้ภาวะนั้นท่านเรียกว่า รุ่ายีภาวะ"⁵ รุ่ายีภาวะหรือสถายีภาวะนี้ถ้าไม่ได้รับการพุ่มพักอย่างเพียงพอและเหมาะสมก็จะไม่กลายเป็นรส ก็จะต้องอยู่ในสถานะของภาวะนั่นเอง ทำนองเดียวกันภาวะใดก็ตามนอกจากสถายีภาวะ ถึงแม้จะได้รับการพุ่มพักจนเกินเหตุไป ก็ยังคงเป็นภาวะอยู่ ยังไม่ทันถึงขั้นรส ตัวอย่างเช่นเมื่อสถายีภาวะเช่นความรัก มีอาดัมพนวิภาวะที่เป็นกษัตริย์หรือเทพเจ้า แต่ไม่ใช่ความรักก็จะไม่เกิดรส แต่ยังคงเป็นภาวะอยู่นั่นเอง เมื่อรสหรือภาวะเกิดขึ้นอย่างไม่เหมาะสมจะมีรสภาส หรือภาวะภาส หมายถึงความคลายคลึงของรสหรือภาวะเกิดขึ้น สมมติว่าคนที่พระเอกไปรักเป็นภรรยาของอาจารย์ หรือรักคนต่ำกว่าหรือรักสัตว์ เช่นนี้ก็ไม่ใช่ศฤงคารหรือศฤงคารรส แต่เรียกว่า ศฤงคารภาส

¹ แยม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สุโขชาดงการ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2516), หน้า 281.

² ภาษาสันสกฤตว่า สถายีภาวะ.

³ ภาษาสันสกฤตว่า พยภิจาริภาวะ.

⁴ ภาษาสันสกฤตว่า สตุติกภาวะ.

⁵ แยม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สุโขชาดงการ, หน้า 282.

ฐายีภาวะ หรือสถายีภาวะนี้มันพัฒนาขึ้นในรส โดยการนำเอาภาวะอื่น ๆ มา
รวมกัน สถายีภาวะเป็นอารมณ์ที่ถาวรที่เกิดขึ้นในจิต ในตำรานาฏยศาสตร์ของภรตมุนี
กล่าวถึงสถายีภาวะหรือสถายิน มีอยู่ 8 อย่างตรงกับรส 8 รส ได้แก่

<u>สถายิน</u>	<u>รส</u>
รติ (ความรัก ความยินดี)	ศตงคาร ¹ (รสคือเหตุให้เกิดความรัก)
ทาส (หัวเราะ)	ทาสย (รสคือเหตุให้เกิดการหัวเราะ)
โสภ (ความโสภ ความตั้งใจ)	กรรณา (รสคือความกรรณา)
โกรช (ความโกรช)	เราทร (รสคือความดุร้าย)
อุตสาห (ความพยายาม, ความ ขะมักเขม่น)	วีร (รสคือความกล้า)
ภย (ความกลัว)	ภยานก (รสคือความกลัว)
ชุกุปสา (ความข้ง ความขะเขยง)	พีภัส (รสคือความเบื้อ)
วิสมย (ความประหลาดใจ ความ อัศจรรย์ใจ)	อัทฤท (รสคือความอัศจรรย์ใจ)

นักจิตวิทยาผู้หนึ่งชื่อแมค ดูกอลด์² (Mac Dougall) ได้กล่าวถึงสัญชาตญาณ
ของมนุษย์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ของคนไว้ 18 อย่าง แต่ ดร.อาร์. เจ. เอส. แมคโด-
วอลด์ (Dr. R. J. S. Mac Dowall) ได้ขียนย่อลงเหลือ 14 อย่าง คล้ายกันกับการจัด
สถายินภาวะคู่กันกับรสของภรตมุนี ดังนี้

¹ศตงคารรมี 2 อย่างคือ สัมโลกศตงคารและวิประสัมปศตงคาร

1. สัมโลกศตงคาร คือรสรัก ความปีติยินดี กิริยาแสดงความรัก หรือการสมสู่
2. วิประสัมปศตงคาร ก็คือความซัดหรงาก ความนิคพลาดคาดหมาย หรือการจากไป.

² P. V. Kane (translator), History of Sanskrit Poetics
(Delhi: Molilal Banarsidass, 1971), p. 358.

<u>สัญชาตญาณ</u>	<u>อารมณ์ที่ประจำสัญชาตญาณ</u>
1. การหนีภัย	ความกลัว
2. การต่อสู้	ความโกรธ
3. ความเป็นปฏิปักษ์	ความขยะแขยง ความรังเกียจ
4. การที่บีค้ำมารดาปกป้องรักษาบุตร	ความรู้สึกรักของบีค้ำมารดา
5. ความอยากกรู้อยากเห็น	การผจญภัย
6. การแสดงสิทธิ์ของตัวเอง	ความรู้สึกว่าตัวเองใหญ่กว่าคนอื่น
7. การทำตัวเองต่ำ, การถ่อมตัว	การยอมให้คนอื่นดูเขาไม่ได้
8. ร้องไห้เพราะความทุกข์โศก	การช่วยตัวเองไม่ได้
9. กามารมณ์	ความต้องการทางเพศ
10. การเข้าพวกเข้าหมู่	ความว่าเหว
11. การแสวงหาอาหาร	ความหิว
12. การสะสม	ความรู้สึกรักเป็นเจ้าของ
13. การก่อสร้าง	ความรู้สึกรังสรรค์
14. การหัวเราะ	ความขบขัน

นักเขียนรุ่นหลังเพิ่มรหัสที่ 9 คือ สานตะ ตรงกับสถาบันว่า สามี คือ ความรัก, ความมีใจสงบ ในตำราอสังการศาสตร์ (วาทฎาสังการ) ของวาทฎะ เรียกสถาบันที่ 9 ว่า "นิตุปถหตา" แปลว่าความไม่ต้องการสิ่งใด ๆ บางตำราก็เรียกว่า "สมะ" หรือ "อุปสมะ" แปลว่าความสงบ แทน "นิตุปถหตา"

ในชีวิตประจำวัน อารมณ์เหล่านี้จะถูกปลุกขึ้นโดยเหตุ 3 อย่าง คือ

1. สาเหตุ เรียกว่า การณ เช่นสิ่งแวดล้อม วัตถุแห่งอารมณ์
2. ผล เรียกว่า การย เช่นปฏิกริยาทางกาย ที่เกิดขึ้นเพราะอารมณ์
3. ภาวะของจิตที่ควบคู่กันไปกับอารมณ์นั้น ๆ

ในวรรณคดีเอา การณ มาเรียกว่า วิภาวะ การย เรียกว่า อนุภาวะ และภาวะของจิตที่ควบคู่กันไปกับอารมณ์นั้น ๆ เรียกว่า พยภิกขารภาวะ เมื่อเกิดอารมณ์ขึ้นแล้วผลจึงเป็นรส

2. พยภิกขารภาวะ สภาพเป็นเหตุให้รสเจริญอันแปรเปลี่ยนได้ ในพระคัมภีร์สุโขชาลังการกล่าวถึงพยภิกขารภาวะว่า "ภาวะเหล่านั้นใดเล่าย่อมเปลี่ยนไปโดยปกติ เพราะเป็นสภาพเฉพาะหน้าด้วยลักษณะอันพิเศษ มีติโรภาวะ : ความเป็นภายนอก และ อาริภาวะ : ความปรากฏเป็นต้น ภาวะเหล่านั้นเป็นพยภิกขารภาวะ"¹

พยภิกขารภาวะหรือพยภิกขารภาวะ คืออาการของจิตมีอยู่ 33 อย่าง (ดูหน้า 89-90)

3. สติติกภาวะ เป็นภาษามาลี ภาษาสันสกฤตว่า สาทวิกภาวะ ในหนังสือพระคัมภีร์สุโขชาลังการได้อธิบายความหมายของคำนี้ว่า "ธรรมชาติมีจิตมั่นคงเป็นแดนเกิดชื่อว่า ศักดิ์ ภาวะมีถัมภะเป็นต้น อันศักดิ์นั้นให้บังเกิดขึ้น ชื่อว่า สติติกภาวะ"² ในตำรานาฏยศาสตร์ของภทรทมนี ร.ศ.ท. แสง มนวิหุร แปลคำสาทวิกภาวะว่า ตัวเดิมในเนื้อเรื่องเป็นการแสดงความในใจเหมือนกัน แต่ผิดกันกับวิภาวะเพราะแสดงออกมาโดยไม่ตั้งใจที่จะทำเช่นนั้น เป็นภาวะที่เกิดจากใจที่แน่วแน่ได้แก่อาการที่ใจตั้ง³ นักทฤษฎีรัสไซค์คำนี้แทนภาวะบอกถึงความรู้สึกของอารมณ์ นอกจากวิภาวะและอนุภาวะมีอยู่ 8 อย่างคือ

1. สติภวะ (ความถือค่าน)
2. เสวทะ (เหงื่อแตก)
3. โรมะ หรือ โลมะ (ขนลุก)
4. สวรังกะ (พุดไม่ออก)
5. เวปถุ (สั่นสะท้าน)

¹ แยม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สุโขชาลังการ (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2516), หน้า 284.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 287.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

6. ไวรณณะ (ถอดสี หน้าซีกเหมือนตาย)
7. อัศรุ หรือ อัศรุบาท (น้ำตาไหล)
8. ปรลณะ (ไม่รู้ลึกตัว)

เมื่อเอาสัตวิภาวะทั้งหมดมาสำรวจก็จะเห็นว่าอยู่ในอนุภาวะเหมือนกัน คือเป็นผลกระทบทางกายที่เกิดจากอารมณ์ เช่น โกรธท้าวสั้น กลัวท้าวสั้น ขนลุก อาจจะถูกกลัวหรือรังเกียจ แต่อย่างไรก็ตามเขาก็แยกออกจากกันเพราะเหตุว่ามันเกิดขึ้นแก่จิต สติภาวะ 8 อย่าง วยภาจาริภาวะ 33 อย่าง และสัตวิภาวะ 8 อย่าง รวมเรียกว่าภาวะ คือสภาวะของจิตที่สร้างรสขึ้น วิภาวะและอนุภาวะไม่ได้อยู่ในประเภทของภาวะดังกล่าวนี้ เพราะเหตุว่าไม่ให้เกี่ยวข้องกับจิต และกรรมวิธีทางจิต สติภาวาริภาวะและวยภาจาริภาวะมีส่วนสัมพันธ์กันแล้วแต่รสที่ใช้จะเป็นอะไร สติภาวาริภาวะหนึ่งอาจเป็นวยภาจาริภาวะของอีกรสหนึ่งได้ เช่น ความรัก (รติ) ซึ่งเป็นสติภาวาริภาวะก็อาจจะกลายเป็นวยภาจาริภาวะของวีรรส เป็นต้น

ในตำรานาฏศาสตร์ของภทมนี อธิบายที่ 6 กล่าวถึงรสนี้ 8 รส ตามที่พระพรหมกำหนดไว้ แต่ท่านได้กล่าวไว้ 9 รส คือเพิ่มसानทรสด้วยดังกล่าวแล้ว อุทภฏะก็ว่ามี 9 รสเหมือนภทมนี (เมื่อประมาณคริสตศตวรรษที่ 7) รุทภฏะว่ามี 10 รสด้วยการเพิ่ม "เปฺรยานุ" เข้าไป รสนี้บางที่จัดไว้ในอรรถดลัการเรียกว่า "เปฺรยสุ" นอกจากนี้ยังมีนักอสังการศาสตร์บางคนได้เพิ่มรสต่าง ๆ เข้าไปอีกเช่น เสนุห เลาลุม และภกฺติ ในหนังสืออภินวการคืออธิบายว่า เสนุหที่จริงคือรติกับอุตุสาห เลาลุมก็ควรรวมอยู่กับ หาสหรือรติ ภกฺติ (ความซื่อสัตย์) อยู่ในรติ สรุปแล้วก็ต้องอยู่ใน 9 รสเท่านั้น

นอกจากนี้ในอธิบายที่ 6 ในตำรานาฏศาสตร์ของภทมนี ยังได้กล่าวถึงสี่และเทพเจ้าประกอบกับรสทั้ง 8 ดังนี้

กล่าวถึงสี่

1. ศฤงคารรส สีนํ้าตาล
2. หาสยรส สีขาว
3. กรณารส สีเทา

4. เราทรรส สีแดง
5. วีรรส สีขาวนวล
6. ภยานกรรส สีดำ
7. พืกัศรส สีน้ำเงิน
8. อัฏกตรรส สีเหลือง

กล่าวถึงเทพเจ้า

1. ศฤงคารรส พระวิษณุเทพ
2. หาดยรส คณะพระรุทรเทพ
3. เราทรรส พระรุทรเทพ
4. กรุณารรส พระยมเทพ
5. พืกัศรส พระมหากาล
6. ภยานกรรส พระกาลเทพ
7. วีรรส พระมเหศวรเทพ (พระอินทร์)
8. อัฏกตรรส พระพรหมเทพ

รสทั้ง 9 นี้บางอย่างก็ขัดแย้งกัน บางอย่างก็ไม่ขัดแย้งกัน รสที่ขัดแย้งกัน เรียกว่า วิโรชี และรสที่ไม่ขัดแย้งกันเรียกว่าอวิโรชี ในชวันยาโลกะกล่าวถึงรสบางอย่างที่ขัดแย้งกัน (วิโรชี) เช่น

1. ศฤงคารกับพืกัศ เพราะความรักจะมีไม่ได้ในบรรยากาศที่ขะแยง อารมณ์สองอารมณ์ที่เรียกว่าสตาภิภาวะขัดกัน รสที่คู่กับอารมณ์นั้น ๆ ก็ขัดกันด้วย
2. วีรกับภยานก เพราะบุคคลเดียวกัน อารมณ์ที่เกี่ยวกับความกล้าและความกลัวอยู่พร้อมกันไม่ได้ รสก็เลยอยู่ด้วยกันไม่ได้
3. ศาหตรกับเราทร เพราะอารมณ์สงบและอารมณ์โกรธอยู่พร้อมกันไม่ได้
4. ศาหตรกับศฤงคาร เพราะอารมณ์สงบและอารมณ์รัก อารมณ์ยินดีก็อยู่พร้อมกันไม่ได้

รสที่ไม่ขัดแย้งกัน (อวิโรชี) เช่น

1. วีรกับศฤงคาร เพราะความพยายามและความรัก ความยินดีไม่ขัดแย้งกัน
2. ศฤงคารกับหาสย เพราะความรักความยินดีและการหัวเราะไม่ขัดแย้งกัน
3. เราทรร กับ ศฤงคาร เพราะความโกรธกับความรัก ความยินดีไม่ขัดแย้งกัน
4. วีร กับ อัทฤต เพราะความพยายามกับความประหลาดใจ ไม่ขัดแย้งกัน
5. ศฤงคารกับอัทฤต เพราะความรัก ความยินดี กับความประหลาดใจ ไม่ขัดแย้งกัน
6. เราทรรกับกรรณา เพราะความโกรธกับความโศกไม่ขัดแย้งกัน

จะเห็นได้ว่ารสต่าง ๆ ทั้ง 8-9 หรือ 10 รสในการแต่งคำประพันธ์นี้ ในตำราอสังการศาสตร์ของอินเดียถือว่าเป็นเรื่องสำคัญพอ ๆ กันกับศัพท์อสังการและอรรถาสังการที่เกี่ยว วาकण्डะไคกลาวไว้ในปริจเฉทที่ 5 ของอสังการศาสตร์ (วาकण्डालังการ) ว่า "ถึงแม้ว่าสุกดี ถ้าขาดเกลือแล้ว อาหารไม่อร่อยฉันใด ภาพยนตร์ปราศจาก "รส" ก็ไม่อร่อยฉันนั้น เช่นนี้เราจึงกล่าวถึง "รส" ในที่นี้ "รส" คือ "สุถายีภาวะ" อัน "วิภาว" "สาตุวิก" และ "วูยภิจารี" ทั้งหลายได้ส่งเสริมให้เด่นชัดแล้ว"¹

นอกจากนี้วาकण्डะยังได้กล่าวถึง รสทั้ง 9 อย่างไว้อย่างย่อ ๆ ดังนี้

1. "ศฤงคาร" คือรสของการที่สามีภรรยาปฏิบัติต่อกันและกันด้วยความรักใคร่ มี 2 อย่างคือ "สโยคศฤงคาร" และ "วิปรลมภศฤงคาร"

¹ วาकण्डะ, อสังการศาสตร์ของวาकण्डะ (ป. ส. ศาสตร์แปล), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน ฉาปนกิจศพคุณหญิงรีว เกษตรทิรัญรักษ์ 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 37.

"สโยคตุงคาร" เป็นความรักระหว่างสามีภรรยาที่อยู่ด้วยกัน

"วิปรดมุกตุงคาร" เป็นความรักระหว่างสามีภรรยาที่พรากจากกัน

ความรักที่ต้องพรากจากกันมีอยู่ 4 ประการ คือ ปุรวานุราคะ มานะ ปุรวาส และ
กรรณา

ปุรวานุราคะ คือสภาพของหญิงและชายที่รักกันตั้งแต่แรกพบ แต่ยังไม่สำเร็จ
ความประสงค์

"มานะ" คืออาการของความหึง เนื่องจากชายได้ไปสมาคมกับหญิงคนอื่น

"ปุรวาส" เกิดจากการพรากจากกันในขณะที่ชายที่รักไปอยู่ที่อื่น

"กรรณา" เกิดจากการพรากจากกันขณะที่สามีภรรยาที่รักกัน ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง
ถึงแก่กรรมลง

2. "วีรรส" มีความเพียรเป็นสภาวะ อันเนื่องมาแต่ความเพียรใน
ทางธรรม การรบ หรือการไต่สวน

3. "กรณารส" เกิดจากสภาวะ คือความโศก ถ้าจะให้เกิดรสนี้จะ
ต้องกล่าวถึงการไหว รong ไท หนาวซีดลง สลบ พุดอมตัว รำพัน และหลั่งน้ำตา

4. "หาสยรส" เกิดจากสภาวะคือการรู้สึกขบขัน ความขบขันเกิดจาก
การเห็นกิริยาท่าทางร่างกายหรือการแต่งตัวพิลึก

5. "อัททรส" มีความรู้สึกประหลาดใจเป็นสภาวะ ความรู้สึกประหลาด
ใจนั้นเกิดขึ้นด้วยได้เห็นหรือได้ยินสิ่งที่ไม่น่าจะมีหรือเป็นไปได้

6. "ภยานกรส" มีความกลัวซึ่งเกิดจากการเห็นสิ่งที่น่าสยดสยองเป็น
สภาวะ การกลัวนั้นมักกล่าวถึงลักษณะของหญิง คนชั้นเลว และเด็ก

7. "เรাত্রรส" มีความโกรธเป็นสภาวะ ความโกรธเกิดจากการที่
ศัตรูคู่มือนี้ ทำให้พระเอกแสดงกิริยาอย่างน่าหวาดกลัว ฉุนเฉียว และไม่อดโทษ

8. "พิภัสสรส" มีความเกลียดชังเป็นสภาวะ ความเกลียดชังนั้นเกิด
ขึ้นโดยทันทีที่ได้ยินสิ่งที่ไม่ชอบ มีอาการถอนน้ำลายและทำหน้าบูยี้ แต่มหาบุรุษจะไม่ทำเช่นนั้น

9. "ศานตรส" มีความรู้ชอบอันมีอาการไม่ปรารถนาสิ่งใด เป็นสถायิภาวะ ความรู้ชอบนั้นเกิดจากการสละความรักความเกลียดไปโดยสิ้นเชิง

จากการสำรวจรสต่าง ๆ ทั้ง 9 รส ในการแต่งคำประพันธ์จากตำรา อลังการศาสตร์หลายเล่ม เพื่อศึกษาทฤษฎีรสและเปรียบเทียบกันว่าเล่มใดกล่าวถึงรสต่าง ๆ ไว้มากน้อยเท่าไร รสแต่ละชนิดนี้เป็นอย่างไร รสมีความสำคัญในการประพันธ์อย่างไร เพื่อนำมาวิเคราะห์ความงามของมหาชาติคำหลวงว่ามีรสต่าง ๆ ครบทั้ง 9 รส ตามอลังการศาสตร์ของอินเคียหรือไม่ ผู้วิจัยได้พบว่าตำราอลังการศาสตร์หลายเล่มได้กล่าวถึงรสต่าง ๆ ในการแต่งคำประพันธ์ไว้มากมายน้อยบางดังนี้

1. ตำรานาฏยศาสตร์ของภทรมุณี

อรรถาธิบายที่ 6 กล่าวถึงทฤษฎีรส 9 อย่าง¹ และอรรถาธิบายที่ 7 กล่าวถึงภาวะวิภาวะ อนุภาวะ สถायิภาวะ วยภิจาริภาวะ และสาคตวิภาวะ

2. กาวยาลังการของรุทรภู

อรรถาธิบายที่ 12 กล่าวถึงรส 10 อย่าง และนิยามของศตงการว่าศตงการมี 2 ประเภทคือ สโลคศตงการและวิประดัมภศตงการ

อรรถาธิบายที่ 13 กล่าวถึงสโลคศตงการ

อรรถาธิบายที่ 14 กล่าวถึง วิประดัมภศตงการ

อรรถาธิบายที่ 15 กล่าวถึงลักษณะของวีรและรสอื่น ๆ

รุทรภูได้เพิ่มเปรยสุเข้าเป็นรสที่ 10

3. ขวันยาโลกะของอนันทวรรธนะ

ภทรมุณีได้กล่าวว่า "จริงอยู่รสทั้ง 8 อย่างนี้ พระพรหมผู้เป็นเจ้าของได้กล่าวไว้แล้ว" แสดงว่าพระพรหมได้กล่าวไว้เพียง 8 รส แต่ในอรรถาธิบายที่ 6 นี้ท่านกล่าวถึงรสที่ 9 คือศานตรสไว้ด้วย.

กล่าวถึงรสไว้ใน ประคัมมานะ ว่าประคัมมานะมี 3 ชนิดคือ วัสดุ อลังการ

และรส

4. กาวยเกาศุภะรังภัญญ โศตะ

กล่าวถึงศานตรสว่าเป็นหลักใหญ่ของรสทั้งปวง เพราะพาไปสู่โมกษะ

5. ทถยทรรณะของภัญญ นายกะ

กล่าวถึงรสว่าในคำประพันธ์คำต่าง ๆ ในบทละครทำหน้าที่ 3 อย่างคือ

อภิชา ภาวนา และโศคกฤติ โศคกฤติคือรสจรรยา

6. ทศรูปของชนัญชัย

กล่าวถึงทฤษฎีรสโดยละเอียดในประกาศที่ 4

7. วยกัศวิเวทของราชานกัมหมิภัญญะ

กล่าวถึงอเนาจิตยะ (ความไม่เหมาะสม) ประกอบด้วยการใช้วิภาวะ อนุภาวะและวยกัศวิภาวะไม่เหมาะสมในเรื่องรส

8. สรัสวตีกันฐาภรณ์ของโภชะ

กล่าวถึง รส ภาวะ และอื่น ๆ ในปริจเจทที่ 5

ศตงคารประกาศ

บทที่ 11 กล่าวถึงรส

บทที่ 14 กล่าวถึงรติ โมกษ-ศตงคาร ชุมศตงคาร

บทที่ 18 กล่าวถึงการแยกแยะประเภทต่าง ๆ ของชุมศตงคาร

บทที่ 19 กล่าวถึงอรรถศตงคาร

บทที่ 20 กล่าวถึงกามศตงคาร

บทที่ 21 กล่าวถึงโมกษ ศตงคาร

บทที่ 23 กล่าวถึงวิประคัมภศตงคาร และสโภคศตงคาร

บทที่ 32 กล่าวถึงกรณารสวินิรณย

9. กาวยประกาศของมัมมภู
กล่าวถึงธรรมชาติของรส สถาปีภาวะ วิภาวะ และวยภิจาริภาวะ ทฤษฎี
ต่าง ๆ เกี่ยวกับรสในอูลลาสที่ 4
10. อลังการสรรวิสวะของรุษยกะ
กล่าวถึงรสไว้ในปกรณ์ที่ 6 และว่า รสว และเปรย อยู่ในอรรถด้างการ
11. วาควณาด้างการของวาควณะ
กล่าวถึงเรื่องรสทั้ง 9 ไว้ในปริจเฉทที่ 5
12. กาวยานุศาสน์ของเหมจันทร
กล่าวถึงรส สถาปีภาวะ วยภิจาริภาวะ สาคตวิกภาวะไว้ในอัยายที่ 2
13. จันทรโลกลของชยเทวะ
กล่าวถึงรสทั้ง 9 ไว้ในมยขที่ 6
14. ปรัตปทรยโศภณของวิทยนาก
กล่าวถึงรสแต่เพียงเล็กน้อย
15. กาวยานุศาสน์ของวาควณะ 2
กล่าวถึงรสทั้ง 9 วิภาวะ อนุภาวะ วยภิจาริภาวะ 10 ชั้นของความรัก
และโทษของรสไว้ในอัยายที่ 5
16. สาคิตยทรรณะของวิศวานาก
กล่าวถึงรส ภาวะ ไว้ในปริจเฉทที่ 3
17. รสมัญชรีและรสตรังคินีของภานุทัตตะ
รสมัญชรีกล่าวถึงนายิกา 2 ใน 3 เลม (เลมเล็กกว่ารสตรังคินี) นายกใน
ศตงการ สาคตวิกภาวะ 8 อย่าง มี สตมก เป็นตน ศตงการ 2 ชนิดและวิประสัมภา 10
อันคัษ
รสตรังคินีในตรังคที่ 6 กล่าวถึงรสและกล่าวถึงศตงการรสอย่างละเอียด

18. อลังการ เศรษฐของ เกศวมิศร

มรืจืที 20 กัลวถึงรศวรสเป็นวิญญูณของค้ปรพัณฐ์

มรืจืที 21 กัลวถึง "โทษ"ของรศ

มรืจืที 22 กัลวถึงตัวอักษรทีเหมะแกรศ

19. รศคงคชรของชคัณนถ

ในอนนที 1 ใค้ค้ณียมของค้ "กัวย" ส้รววจค้ณียมทีคนอื่ให้ไว้
ออกควมเห็นว้ ปรศกัถอยงค้ยวเป็นบอเกศของกัวย และแม้งกัวยเป็น 4 ชนค
อธบยรส ภวระ มี่ภวระ รศภวระ ภวโวทยะ

จะเห็นค้วในค้รลวอลังการศสตรเป็นจ้นวนมกกัลวถึงรศทง ๓ ใ
การแตงค้ปรพัณฐ์เพระกวีเห็นควมส้คญของรศ ค้งเชนในค้รณญศสตรของ
ภรทมนึ้กัลวถึงเรื่งรศว

...ข้วเกศรศทง ๓ เพระค้ลुकกับวตุค้รื่องปรง (กับข้ว) เชนเออค้รื่อง
ปรงค้ลुकกับข้ว และกับวตุค้มีน้ออยเป็นตน ยอมเกศรศสรุขฉึนเป็นตน ฉนค
สถบยภวระกัฉนั้น เป็นภวระทีปรกอบควภวระทง ๓ ยอมเป็ลยนเปลงไปทม
สภพของรศ...¹

ในพระคัมภีร์สุโพรธล้งการกัลวถึงเรื่งรศว

...ท้ณญมีปัญญามีจืตโจรศุทธีปรกจกมลทนมีรชยเป็นตน รวมปรชฎมกันสค้บ
ควมของพัณฐะ สงจไปทมกระส้ลควมของพัณฐะนั้ ๓ บ้งเกศควมฉนชมอ้นค
ฉนมา ควมฉนชมพอจอ้นนั้ค้อรสนั้เอง เปรียบเหมือคนท้งทลขบรโภคอหารที
ปรกอบควกับแงทง ๓ อ้นปรงออยอรอย ยอมฉนชมพอจอรศทง ๓ ของอหาร
นั้ ๓ ฉนั้...²

¹แส มชวีชูร (ญเปล), นญภกัศตร้ ค้รารว้ของภรทมนึ้, กรมศลปการ
จคทิมพ้ (พระนคร:ท้งนุ่สนจ้กค้ศวพร, 2511), หน้ 287.

²แยม ปรชัณทง, พระคัมภีร์สุโพรธล้งการ (พระนคร : ร้องพิมพ้-
ร้งเรื่งชรรม, 2512), หน้ 313.

รสต่าง ๆ ในคำประพันธ์ที่ปรากฏในตำราอสังการศาสตร์จำนวนหลายเล่มนี้ เมื่อนำมาศึกษาแล้ว ปรากฏว่ามี 8 รส 9 รส และ 10 รส ปรกตินี้ว่ามี 8 รส จัดตามสภาวะที่ภาวะแต่ท่านก็ได้กล่าวถึงรสที่ 9 คือศานตรสด้วย อุทกฤษและคนอื่น ๆ ที่มีชีวิตอยู่เมื่อประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 9 ว่ามี 9 รส เช่นภามหะในกาวยาลังการ วาคฤษในวาคฤษาลังการ ชยหะในจันทรโโลก วาคฤษะ 2 ในกาวยานุศาสตร์ และเกศวมิศรในอสังการเศษร เป็นต้น ส่วนรุทรฤษะว่ามี 10 รสดังกล่าวแล้วนั้น ผู้วิจัยใครจะนำมาเปรียบเทียบดังนี้

	ปรกตินี้	อุทกฤษ	รุทรฤษะ
1.	ศฤงคารรส	ศฤงคารรส	ศฤงคารรส
2.	วีรรส	วีรรส	วีรรส
3.	กรณารส	กรณารส	กรณารส
4.	หาสยรส	หาสยรส	หาสยรส
5.	อัทฤษ	อัทฤษ	อัทฤษ
6.	ภยานกรส	ภยานกรส	ภยานกรส
7.	เราทรรส	เราทรรส	เราทรรส
8.	พีภัสสรส	พีภัสสรส	พีภัสสรส
9.	ศานตรส	ศานตรส	ศานตรส
10.	-	-	เปรย (เปรยานุ เปรยสุ)

ผู้วิจัยใครจะกล่าวถึง "รส" ต่าง ๆ ในการประพันธ์ตามมติของผู้เขียนตำราการประพันธ์ (อสังการศาสตร์) 4 คน คือปรกตินี้ ผู้เขียนตำรานาฏยศาสตร์ วาคฤษะ ผู้เขียนวาคฤษาลังการ ภามหะผู้เขียนกาวยาลังการ และธัญชัยผู้เขียนทศรูป นอกจากนี้จะนำเอาพระคัมภีร์สุโภชาลังการซึ่งเป็นตำราอสังการศาสตร์ของทางฝ่ายภาษาบาลีมาประกอบในการศึกษาและวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่อง "รส" ด้วย

2.3.3.1 ศฤงคารรส

ศฤงคารรส คือรสรัก หมายถึงรสรักระหว่างสามีภรรยาที่ได้ปฏิบัติต่อกันและกัน รสนี้มี 2 อย่างคือ "สัโยคศฤงคาร"¹ และ "วิปุลมกศฤงคาร"

2.3.3.1.1 "สัโยคศฤงคาร" หรือ "สัโภคศฤงคาร"

รสรักชนิดนี้เกิดโดยวิภาวะ (เหตุการณที่ปรากฏ) คือถูก หมายถึงถูกฝน ปรักค้ำควายพวงมาลัย ลูบไล้ของหอม แต่งตัวสวยงาม คนที่รักชอบกันอยู่ในสถานที่ที่สวยงามกำลังเที่ยวชมอุทยาน อยู่ในอารมณ์ที่พอใจ ฟังเสียงที่ไพเราะ และได้เห็นสิ่งที่น่าสนใจ เล่นกีฬาหรือเล่นสนุกสนานเพลินเพลิน เป็นต้น มีความพอใจหรือความยินดีเป็นสภาวะ

การแสดงสัโยค หรือสัโภคนั้น ผู้แสดงจะแสดงด้วย "อนุภาวะ" คือกิริยาท่าทางควายการทำตาชมคชมอย ยักคิ้วหวัดตา ทาจริตกิริยาแหม่มชอย ทำท่าทางงดงาม และพูดจาอ่อนหวาน เป็นต้น

"วบภิวารี" ของศฤงคารรสชนิดนี้ ผู้แสดงจะต้องเว้นจากความเกียจคร้าน ความคร่ำคราย และการครหานินทา

ตัวอย่างจากเรื่องเสื่อโคคำจันท์ ในตอนแรกที่คำวีกกับนางจันทรอยู่ด้วยกันที่เมืองรมยนครอย่างมีความสุข

¹ในอสังการศาสตร์ของวาทภฏะที่ ป.ศ. ศาสตร์แปล เป็น "สัโยคศฤงคาร" ส่วนในตำรานาฏยศาสตร์ของภทมนี เป็น "สัโภคศฤงคาร"

คาถาที่ 4 ปริจเฉพที่ 5 ในอสังการศาสตร์ว่าดังนี้

"ชายาปทุโยรมิโถรตุยา

วฤตติ: ศฤงคารอจุยเตา

สัโยโควิปุลมกศฤงคาร-

เยษตุ ทุวิวิโรมตะ ฯ"

โคลกที่ 51 ธรรมายที่ 6 ในตำรานาฏยศาสตร์ว่าดังนี้

"ตสุย เทว อวิษุาเน สมโภโค วิปุลมกศฤง

คตฺร สมโภคสุตาวตฺต...

...สมสุขควยูนาง	ศุภสวัสดิ์ไสสุน
ทรภาพไพบูลย์	อคุณยราชราชา
ในเหมปราสาท	วรอาศนอาภา
อาโภคราชา	จำนงเนาบคลาศรี
แต่สองพระองค์ยง	อติเรกราชี่
ราชาแลเทพี	ศุภสวัสดิ์ขึ้นบาน...

จากสมุทรโฆษคำฉันท์ พระสมุทรโฆษได้สุมพรกับนางสินทุมคี และอยู่ควยกันที่
เมืองรมยบุรีอย่างมีความสุข

...ภูบาลแลพินทุมคี	เทพีสัมปรี-
คีและพบเปรมปราง	สาวสนมสำอาง
เสด็จในปราสาทและนาง	
ประทับแลคูโสภา	เกลี้ยกลกรัทา
สองเสวยสุขสองเสนาหา	
ภิรมยสุขทดไทย...	

จากลิลิตพระลอ ตอนนายแก้วนายขวัญแสดงความรักต่อนางวันนางโรย

...สองนายกรกอกเกี้ยว	สองนาง
มือสอดเสี้ยคเวยบาง	ลูปทอง
พิศพวางจุมชมพวาง	เรียมสูง สองแม่
มีใครไคลคลาคนอง	หนึ่งเลยกับตน
สองนางชบแนบเนื้อ	สองนาย
พระลูกเอยจักมาย	คลาดแคลว
พระไปจากเสมอุตาย	ทีหนึ่ง แลพอ
รักเรงมาพลันแก้ว	ชวยนองอยานาน...

2.3.3.1.2 วิปุลมุกตุงการ

รสรักชนิดนี้ผู้แสดงจะต้องแสดงควย "อนุภาวะ" คือกิริยาท่าทางควยการ
ไม่มีศรัทธาหรือไม่แยแส ความเหน้อยออน ความสงสัย ความริษยา ความอนเพ็ลย
ความวิตกกังวล ความชวนชวย นอนหลับ ผัน คั่น ป่วยไข้ คลั่ง เป็นลมชัก ซึม หลง

เงอะงะ แกล้งทำตาย เป็นต้น อนุภาวะเหล่านี้เกิดจากรูานะ 10 อย่าง¹

ตัวอย่างจากเรื่องเสื่อโคคำฉันท์ ตอนที่คำวีกกับนางจันทร์ต้องพลัดพรากจากกัน เพราะนางจันทร์เขื้อยายเขามาลา โดยบอกความลับเรื่องคำวีกอดหัวใจใส่ไว้ในพระขรรค์ ยายเข่าจึงเอาพระขรรค์ไปเผาไฟ คำวีกก็สิ้นชีวิต ยายเข่าอุ้มนางจันทร์ไป และใช้อุบายหลอกให้นางไปเมืองพัทธรพิไสย ทั้งสององค์จึงต้องพลัดพรากจากกัน

เมื่อขุนพระนรินทร์
ท้าวอุ้มก็สิ้นชี-
นองท้าวชครันเห็น
สยบขบละล้งลาญ
หายควยพระพิยา
กอดบาทว่าไร
ท่ายี่ก็อุ้มเอา
ลงจากสุวรรณา
พระแม่อยาโสกา
รองไหแลเลือกนอญ
ภรรคาบพิตรมวย
เพื่อนพระอยาลำเค็ญ
แต่เราทั้งสองหญิง
เพื่อนพรองจะผันผาย
พระจันทร์ธิดา
บัญชาที่ยินยล

ชิบคินุทรคาวิ
พิตรมวยมีปราณ
กิจนั้นตระตกดาล
จิตรตญุประหมาใจ-
คือจะมวยพิราไลย
ก็เสนาะทั้งเทพา
วรราชราชา
รัตนราชเรือนทอง
มลไ้พระไทยหมอง
ไยนามฟูไครเห็น
แลจะหาญไค้เห็น
แลมาโศกอยุ่เกี่ยวคาย
และอยุ่บมีชาย
แลจะสู้ที่มีคน
บมีรว่า เป็นกล
พลุ่ฉนั้นก็พาไป...

¹ รูานะ 10 อย่างนี้เป็นที่ตั้งของศกุงการรสถามคำร่าไวเศษิกะ และคำร่า
กามสุตฺร (ของทานวาทุสฺยายน) มีดังนี้ 1. นยนปรีติ (ชอบกันด้วยนัยน์ตา) 2. จิตต-
สังคตา (เกิดความรักสมอยู่ในใจ) 3. สักดปะ (มีความมุ่งหมายจะให้ได้ตามความคิด)
4. นินทรา (นอนคิด) 5. อัจเฉทะ (ตัดอาหารไม่เป็นอันกิน) 6. ฅนุตา (ดมลงจน
ตัวเบา) 7. วิษยนิวฤตฺติ (ไม่เอาใจใส่ในเรื่องใด ๆ) 8. ลัษชานาส (สิ้นอายุ)
9. อุณมาทะ (เพอคดั่ง) 10. มูรฉา (สลบไม่รู้สีกตัว) และมรณะ (ตาย).

ตัวอย่างจากเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ตอนที่พิทยาธรชื่อ รณภูมิข ถูก
พิทยาธรที่ชื่อ รณบุตร แยกเอาภรรยาไป และถูกทำร้ายตกลงมาในอุทยานของพระ
สมุทรโฆษและนางพินทุมดี

... เคยสองสำราญสุขสัมฤท-	ชิบอาจุจะโคดคลุา
บาวไคอันตันตั้งฤและมา	นิราสนองสมบรมศรี
ปางนั้นรณภูมิขมี	มุขพรรณอับปรีย
ปราณศัลยโศกทุกขพี	นี้เสนาะนิราสา...

จากเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ ตอนที่พระสมุทรโฆษกับนางพินทุมดี เกาะขอนไม้
จิวอยู่กลางทะเลด้วยกัน และถูกคลื่นลมพัดแรงจนกระทั่งขอนไม้ขาดจากกัน ทั้งสอง
ต้องพลัดพรากกันในกลางทะเลเดื่อนั้น

... ยลอัญมัญะดับเนตร	ต่างทุเรศร้าง	และทางจร
อติวิยทุกขเจียนมรณ	เมื่อนสฤคร	ในราชศรี
สุขมหุติบรางมี	เสวยแต่โศกี	กำศรวลครวญ
อรณปจสุจวบจวน	ตางกันโหยหวน	ฤศรางศัลย...

ตัวอย่างทั้งสองนี้เป็นวิปุลมุกสูงคาร ประเภท "ปฐวราส"

วรรณคดีประเภทนินราศ์ทั้งหลายเป็นตัวอย่างที่ดีของวิปุลมุกสูงคาร

ประเภนี้ เช่น โคลงกำสรวล

... เยี่ยมาเยี่ยจากเจ้า	กูเจ็บ
เจ็บรหนโหยหา	จใจ
เยี่ยมาเยี่ยหนามเหน็บ	อกอยู่
อกอยู่เพราะนองไห	ตากตน...

วิปุลมุกสูงคาร¹ นี้เกิดขึ้นจากสภาพ 4 ประการ คือ

2.3.3.1.2.1 "ปฐวานุราคะ" คือสภาพของ

หญิงและชายที่รักกันตั้งแต่แรกพบกันและยังไม่สำเร็จความประสงค์

¹ วาคุฎะ, อสังการศาสตร์ของวาคุฎะ (ป.ศ. ศาสตรี แปล) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ใน
งานฉาปนกิจศพคุณหญิงวิ้ว เกษตรศิริณัฐกร 23 พฤศจิกายน 2504, หน้า 39.

2.3.3.1.2.2 "มานะ" คืออาการหึงของฝ่ายหญิงที่ฝ่ายชายได้ไปสมาคมกับหญิงอื่น

2.3.3.1.2.3 "ปुरुवास" เกิดจากการพลัดพรากจากกันในขณะที่ชายที่รักจากไปอยู่ที่อื่น

2.3.3.1.2.4 "กรรณา" เกิดจากการที่สามีภรรยาฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถึงแก่กรรมลงในขณะที่รักกัน

ในตำรานาฏยศาสตร์ของภรตมุนีได้อธิบายเกี่ยวกับความกรรณาว่า ภาวะของศตงคารรตที่ตองอาศัยความกรรณามีอยู่ 2 ประการ คือ

ก. นิรเปกษะ คือไม่ตองอาศัยสิ่งอื่นช่วยให้เกิด ได้แก่ความกรรณาที่เกิดจากการถูกขงค่า ตกอยู่ในความทุกข์ยาก ทรัพย์สินสมบัติของคนรักพินาศฉิบหายไป การถูกลูกหลงโทษกักขัง เป็นต้น

ข. ส่าเปกษะคือตองอาศัยสิ่งอื่นช่วยให้เกิด ได้แก่ความกรรณาที่เกิดจากความชวนชววย ความวิตกกังวล เป็นต้น

ในพระคัมภีร์สุโฆชาลังการจำแนกศตงคารรต (สิงคารรต) ออกเป็น 3 ประการ คือ

1. อโยคะ คือชายหญิงที่ยังไม่เคยพบปะกันมาก่อน ปรารธนาจะติดต่อกันด้วยวิธีที่แสดงถึงความรักใคร่กัน

2. วิปโยค (วิปฺรลมฺภ) คือชายหญิงมีความรักใคร่กันเป็นอย่างดี ติดต่อกันใกล้ชิดสนิทสนมกันแล้ว ตองมาพลัดพรากจากกัน

3. สัมโภคะ คือความซึ้งอกซึ้งใจของชายหญิงที่ต่างฝ่ายต่างมีความปรารธนาซึ่งกันและกัน ด้วยอำนาจของกิเลส ตัณหา ราคะ มีการกอดจูบ เป็นต้น

2.3.3.2 วีรรต

วีรรต คือรตแห่งความเพียร รสกล่าหาญ อุทสาหะ เป็นสถาปีภาวะของวีรรต วีรรตเกิดโดยวิภาวะ (เหตุการณที่ปรากฏ) คืออสมิมหะ (ความไม่เมา ไม่ลุ่มหลง)

อัชวสายะ (ความตั้งใจเด็ดเดี่ยวแน่วแน่) นยะ (การชมอินทรี การบังคับอินทรี)
 พละ (กำลังกาย กำลังทหาร) ปรากรมะ (ความแกล้วกล้า ความมุ่งมั่นเอาชนะศัตรู)
 ศักดิ์ (ความสามารถในการรบ) ประตาศ (ความทำให้ศัตรูเรวร้อน ความองอาจสง่า)
 ประภาวะ (ความมีตระกูลสูง และมีประเพณีขนบธรรมเนียมดี)

ผู้แสดงวีรยศ ต้องแสดงควาอนุภาวะ (การทำท่าทาง) ต่าง ๆ ดังนี้
 สไกรยะ (ความตั้งมั่น) ไชริยะ (ความมั่นคง) เสาริยะ (ความกล้า) ตยาคะ (ความ
 เสียสละ) ไวศาระ (ความฉลาด)

วยกิจาริ (เหตุส่งเสริม) ของวีรยศได้แก่ ชฤติ (ความมั่นคง) มติ (ความรู้)
 ครอบ (ความหยิ่งจองหอง) อาเวคะ (เหตุสะเทือนใจ) อุกริยะ (ความคึก) อมรรษะ
 (ความโกรธเหลือกลั่น) สมฤติ (ความจำ) โรมะ (ชนลุด) ประติโพชะ (ความตื่นจาก
 หลับ)

ในตำราอสังการศาสตร์ของวาคุภฏ ไคกล่าวถึง วีรศว่าเกิดจากความเพียร
 3 อย่างคือ

- ก. ความเพียรในทางธรรม
- ข. ความเพียรในทางการรบ
- ค. ความเพียรในการให้ทาน

ในพระคัมภีร์สุโฆชาสังการ ไคกล่าวถึงวีรศว่า จำแนกประเภทตามเหตุที่
 เกี่ยวข้องกันเป็น 3 คือ

- ก. รมวีระ กล่าวหาญในการรบ
- ข. ทานวีระ กล่าวหาญในการให้
- ค. ทยาวีระ กล่าวหาญในการช่วยเหลือ

ตัวอย่างวีรศที่แสดงความเพียรในทางธรรมได้แก่หนังสือประเภทชาคกต่าง ๆ
 ทั้งนิบาตชาคกและปัญญาสชาคก เพราะตัวแสดงในชาคกเหล่านี้มุ่งแสดงธรรมทั้งสิ้น ความ
 เพียรในการรบ หรือความกล้าหาญในการรบ ปราภฏอยู่ในหนังสือประเภทวรรณคดีสุคดี

หรือวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั้งหลาย เช่น ลิลิตยวนพ่าย ลิลิตตะเลงพ่าย โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นต้น ความเพียรในการให้ทานหรือความกล้าหาญในการให้ ปรากฏอยู่ในหนังสือประเภทชาคกต่าง ๆ หนังสือธรรมะ เป็นต้น เช่นมหาชาติคำหลวง กาพย์มหาชาติ ร่ายยาวมหาเวสสันดรชาคก พระเวสสันดรไค้พระราชทานสัตตสคกมหาทาน ส่วนความกล้าหาญในการช่วยเหลือค้นหาไค้ยากที่สุด มีปรากฏอยู่บ้างในลิลิตตะเลงพ่าย

ตัวอย่างความเพียรในทางธรรม จากหนังสือพระปฐมสมโพธิกถา ดังนี้
 "ทางปฏิบัตินี้ไซ้หนทางพระโพธิญาณ พระทัยปรารถนาจะก่อกิจมหาปทานวิริย เพื่อจะแสดงกำลังความเพียรอันอุกฤษฐ์แห่งพระองค์ ให้ปรากฏแก่มนุษย์โลกกับทั้งเทวโลก"

ตัวอย่างความเพียรในการรบ จากหนังสือลิลิตยวนพ่าย ดังนี้

... ขุนช้างผ่นผาคชาง	ยสุยามงา
งาทองาชวักแชน	เทาหนูน
ลางเลียงหลีกเหลือภา	พุลใหญ่
พลเพื่อนพาชุกชนน	รณลาญ...

ตัวอย่างความเพียรในการให้ทาน จากหนังสือร่ายยาวมหาเวสสันดรชาคก

... ฝ่ายสมเด็จพระเวสสันดรให้ป่าวร้องชาวพระนครในขอบเขตชั้นพสีมาเมืองยาจกก็แนบเนื่องเขามารับพระราชทาน บางก็ของสาชุกาบางก็โสกาปริภิกษาถัน วาชาวเรวเอยนับวันจะอดคอยาก ทูลกระหม่อมจะพลัดพรากไปจากแล้ว คังควงเคื่อนประทีปแกวอันลวงดับ เรวณุนจันก็จะอับทรพัยแสนกันดาร จะไค้รับพระราชทานก็แต่ในวันนี บางก็รองโหยอึ้งมีนาเวทนา ปางเมื่อจุมประชามหาเวสสันดรคิลุกขอหยิบยกสัตตสคกมหาทานแล้ว พระทัยทาวเชอผองแผช้นบานคทานบารมีแห่งหนอพระชินศรีนั้นแล...

ตัวอย่างความกล้าหาญในการช่วยเหลือ จากหนังสือลิลิตตะเลงพ่าย

... มุเรงนองนามราชเจ้า	จุมรวู-มัญเฮย
ยกพยุหแสนยา	ยิงแกลว
มอญมานประมุวลมา	สามสิบหมื่นแ
ถึงอยู่ชเยศแลว	หยุดไกลนครา

พระมหาจักรพรรดิเจ้า	ภวคล สยามเฮย
วางกายรายวีพล	เพียบหลา
คำริจักไครบูล	แรงศึก
ยกนิกรทัพกลา	ออกตั้งกลางสมร
บังอรอัคเรศนุ	พิศมัย ทานนา
นามพระสุริโยทัย	ออกอาง
ทรงเครื่องยุทธพิชัย	เชนอุป-ราชแล
เถลิงคชาธารควาง	ควบเขาขบวนไคล
พลไกรยกองนาเรา	โรมรัน กันเฮย
ช่างพระเจ้าแปรประจัญ	คชไท
สารทรงชวคเชนิน	หลังแลน เทลิกแฮ
ตะเลงชัยคชโลโกล	หวัดท่ายคชาธาร
นงคราญองค์เอกแก้ว	กฤษ์รี
มานมนัสกัศเวที	ยิงล่า
เกรงพระราชสุวามี	มลายูพระ ชนม์เฮย
ชัยคเชนทรเขนคว่า	สือกสุตัมกร
ขุนมอญรอนงาวฟาด	จาคนูะ
ชาคแลงตราบอระ	หรบูนิน
โอรสรีบกัณพระ	ศพล นครแฮ
ศุณย์ชีพไปศุณย์สิน	พจนนุสรรร เสริญ...

2.3.3.3 กรุณารต

กรุณารต คือรสโศกหรือบทโศกนั่นเอง มีความโศกเป็นสภาวะของกรุณารต กรุณารตเกิดโดยวิภาวะ (เหตุการณ์ที่ปรากฏ) คือการถูกขัง ค้ำ ตกทุกข์ได้ยาก การพลัดพรากจากคนรัก ทรมานสมมติพินาศนิบหาย ถูกฆ่า ถูกลงโทษกักขังจองจำ ล้มหายตายจาก ถูกจองเวร ประสบความเลื่อม "กรุณารต" นี้ปรากฏอยู่ในวิปุลมกุฏการประการหนึ่งควย เป็นความรักที่ต้องพลัดพรากจากกันของสามีภรรยาที่รักกัน ควยการที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถึงแก่กรรมลง บางทีอาจจะเป็นการประสมสิ่งที่ไม่ปรารถนาอย่างอื่น ๆ อีก เช่นการพลัดพรากจากบุตร การสูญเสียสิ่งที่น่าปรารถนาเช่นศีลธรรมสูญสลายไป เป็นต้น

ผู้แสดงความกรุณานั้นพึงแสดงควยอนุภาวะ (การทำท่าทาง) มีน้ำตาตก คร่ำครวญร่ำพัน หน้าถอคี่ สะอื้นกั้ว ถอนใจใหญ่ ลืมตัว เป็นต้น

วยภิกขารี (เหตุส่งเสริม) ของความกรุณาได้แก่ ความไม่มีศรัทธา หรือไม่
 แฝด ความเหน้อย ความวิตกกังวล ความชวนชวาย เหตุสะเทือนใจ หัวหมุน ความหลง
 ความอ่อนเพลีย ความกลัว ความทุกข์ลำบาก ความยากจน ความป่วยไข้ ความซึม ความ
 บ้าคลั่ง การเป็นลมชักแน่นิ่ง ความสะอึกกลัว ความเกียจคร้าน ความตาย ความถือค่าน
 ความสันสัถน ความถอดศีล น้ำตาตก เสียงเครือ เป็นต้น

กฐณารสอาจจะเกิดจากการเห็นคนรักถูกฆ่า ถูกทำร้าย หรือได้ยินคำที่ไม่น่า
 รัก

ในการแสดงกฐณารส ผู้แสดงแสดงโดยการร้องไห้คัง ๆ ทำสลบไม่รู้สึกรู้ตัว
 การคร่ำครวญรำพัน บนเพอ ทุ่มทอดศัวเอง ตีอกชกศัว เป็นต้น

คำประพันธ์ที่เป็นบทโศกนี้ในภาษาไทยเราก็มียากมาย เช่น ร่ายยาวมหา-
 เวสสันดรชาดกกัณฑ์กุมารและกัณฑ์มัทรี เมื่อได้อ่านผู้อ่านก็ได้รับกฐณารสอยู่แล้ว ถ้ายัง
 พระผู้เทศน์เทศน์ควยกระแสดเสียงตามทำนองของกัณฑ์นั้น ๆ แล้วยังสามารถแผ่ความ
 สงสารให้แก่ผู้ฟังเป็นอย่างมาก ตัวอย่างตอนพระนางมัทรีกลับจากป่าไม่เห็นหน้าสอง
 กุมาร พระนางทูลถามพระเวสสันดรพระสวามีก็มีใครตรัสบอกโดยตรง พระนางจึงต้อง
 เสด็จตามหาและตรัสเรียกหาสองกุมารอยู่ในป่าจนเกือบจะสว่าง

...โอ้อ้อเวลาปานจะนี้ อยู่จะมีตักกิน จวนจะสิ้นคืนคอรุ่งแล้วหรือกรไรรู้เลย พระ
 พายรำเพยพัศมารี เรือยอยเฉื่อยฉิว ออกแม่น้ำใหญ่ออนทิวสุคละหอย ทั้งควาเค็ดอนก็เคลื่อน
 คลอยลงลัดไม สุกที่แม่จะติดตามเจ้าไปในยามนี้ ผุ่งสิงคางบางชะนีที่นอนหลับ ก็กึ่ง
 กลับเกลือกอุศัวอยยัวเยี่ย ทั้งนกหกก็งัวเงียเหุงาเงียบทุกรวงรัง แต่แม่เที่ยวเซซังเสาะ
 แสงทุกแห่งห้องหิมเวศ หัวประเทศทุกราวป่า สดสาขุนันนุาที่แม่จะตามไป ถึงแล
 สุดโศกแล้วที่แม่จะรับทราบฟังสำเนียง สดสรุเสียงที่แม่จะรำเรียกพิไรรอง สดดีเทา
 ที่แม่จะเยื้องของยกยางลงเหยียบดิน เป็นสุคลินสุคนัญญาสุคหาสุคคนเห็นสุคคิก จะไค
 พานพบปุระสวรอยพระลูกนอยแกล้งกนิคไม่มีเลย จึงตรัสว่าเจ้าดวงมณฑรของทั้งคู
 ของแม่เอ๋ย หรือวาเจ้าจะทิ้งขวางวางจิตไปเกิดอื่น เหมือนแมณเมื่อคืนนี้แล้วแล...

3.3.4 หาสยรส

หาสยรส คือรศชบช้น มีนาสหรือการหัวเราะเป็นสถายีภาวะ การหัวเราะนั้น
 เกิดโดยวิภาวะ (เหตุการณที่ปรากฏ) คือเห็นคนอื่นแต่งศัวไม่ถูก แสดงท่าทางทะเล้น

โลเลง งกเงิน พุกโกหก พุกพลอย ๆ แสดงท่าทางแปลก ๆ ยกตัวอย่างผิด ๆ เป็นต้น

การแสดงหยาบ คือการหัวเราะ ผู้แสดงแสดงด้วยอนุภาวะ (การทำท่าทาง) คือทำปากสั้น จมูกสั้น แก้มสั้น ทำตาลุก ตาหรี่ เหงื่อแตก หน้าแดง ท้าวสะเอว เป็นต้น

วยกิจาริ คือเหตุส่งเสริมการหัวเราะ เกิดขึ้นโดยการแก่งทำ มีความเกียจคร้าน ง่วงนอน การนอน การหลับ การตื่น และการริษยาในราย

การหัวเราะมี 2 อย่าง คือ เกิดจากตัวเอง และเกิดจากผู้อื่น และตามนิสัยของคน 3 ชั้นคือ ชั้นสูง ชั้นกลาง ชั้นต่ำ คนชั้นสูงได้แก่มหาบุรุษเมื่อรู้สึกขบขันจะมีอาการยิ้มที่แก้มและตา และแย้มริมฝีปาก คนชั้นกลางหัวเราะจะมีอาการอ้าปาก ส่วนคนชั้นต่ำหรือคนชั้นเลวเวลาหัวเราะจะมีเสียงดัง

หยาบรสเป็นนิสัยของบุรุษและสตรีชั้นต่ำเป็นส่วนใหญ่ ปรตมุนิไค์กล่าววาประเภทของการหัวเราะ (หยาบ) มี 6 อย่างจัดเป็นคู่ ๆ คือ สมิติ¹ หลิตะ² คู่หนึ่ง วิหลิตะ³ อุปหลิตะ⁴ คู่หนึ่ง อปหลิตะ⁵ อติหลิตะ⁶ คู่หนึ่ง

¹สมิติ ยิ้มพอกแก้มพอง ตาหรี่ แฝยอปากไม่เห็นไรพั้น } คนชั้นสูง
²หลิตะ ยิ้มในหน้า แก้มพอง ตาพอง เห็นไรพั้นนิกนอย } หรือมหาบุรุษ

³วิหลิตะ หัวเราะออกเสียงพอเหมาะ หน้าแดงเรื่อ ๆ }
⁴อุปหลิตะ หัวเราะขนาดกลาง เสียงไม่ดังนัก จมูกบาน ตาลุก } คนชั้นกลาง

⁵อปหลิตะ หัวเราะขึ้นลอย ๆ น้ำตาไหล โคลงหัว }
⁶อติหลิตะ หัวเราะสั้น เนื้อตัวโยกโคลงไปหมด } คนชั้นต่ำ หรือคนชั้นเลว

หมายเหตุ สมิติในพระคัมภีร์สุโฆชาดงการว่า สิตะ
อุปหลิตะ ในพระคัมภีร์สุโฆชาดงการว่า อวหลิตะ

ตัวอย่างหาสรสจากวรรณคดีที่เห็นโคซัคคือเรื่องระเค่นสันโคของพระมหาเทพ
และอุณรุทร้อยเรื่องของคุณสุวรรณ เป็นต้น

จากเรื่องระเค่นสันโค

...มาจะกล่าวมทไป
เสวยราชย์องค์เดียวเพ็ญรำพา
อยู่ปราสาทเสาศอกคยอคควน
มีทหารหอนเหาะเฝ้าเฝ้าเฝ้าเฝ้า

ถึงระเค่นสันโคอุณาอุ
ตามตลาดูเสาศิงฆาหนาโบสถ์พราหมณ์
กำแพงแก้วแลลวณแต่เรียวหนาม
คอยปรามปรามปัจจามิตรที่คิดร้าย...

จากเรื่องอุณรุทร้อยเรื่อง

...พญาหงส์แปลงองค์เป็นเหมราช
โคกลายกายาเป็นคาวี
มยุเรศกลายเพศเป็นยุงพลัน
อุณกรณนั้นเป็นมขมา
ขุนแผนแปลงกายเป็นพลายแก้ว
คนธรรพ์ให้แปลงเป็นคนธรรพ์

พระคาบสแปลงชาติเป็นฤาษี
มฤคี่แปลงเป็นมฤคา
ทศกัณฐ์นั้นแปลงเป็นยักษ์
บันทึยี่แปลงกายาเป็นอายัน
สียะตราเพริศแพรวเป็นญาหรัน
นางพิมกกลายกายพลันเป็นวันทอง...

2.3.3.5 อัทฤตรส

อัทฤตรส คือรสประหลาดใจ มี "วิสมย" คือความประหลาดใจ ความสงสัย
สนเทห์เป็นสถาปัตยกรรม เกิดโดยวิภาวะ (เหตุการณที่ปรากฏ) ได้แก่การได้เห็นเหวคา
ไ้รับสิ่งปรารถนา ไปเที่ยวสวน ไปเที่ยววัด โบราณสถานต่าง ๆ ที่ประชุม เห็นวิมาน
และคูการเลนกล เป็นต้น

การแสดงอัทฤตรสนั้น ผู้แสดงแสดงโดยอนุภาวะ (การทำท่าทาง) คือท่าตา
พอง จ้องดู ขนลุก น้ำตาไหล เหงื่อแตก ตีใจ พุดชม ให้ทาน สันแซน สันหน้า แกว่งผ้า
เช็ดหน้า กระดิกนิ้ว พูควาสาธุ สาธุ หรือแหม ! แหม ! และพุดเสียงสั้น

วยภิกจารี (เหตุสงเสริม) ของอัทฤตรสได้แก่ ตะลึงงัน น้ำตาไหล เหงื่อแตก
พุดจาละล่ำละลัก ขนลุก เหตุสะเทือนใจ กระจับกระจาง ตีใจมาก ห้วนไหว คลั่ง มั่นคง
ซึ่ม ความพินาศหรือความตาย เป็นต้น

อหฤตสนั้นแสดงโดยการลบลำ สัมผัส กระทบโคลงเต็ม และพูดชมว่าสาธุ
สาธุ หรือแหม! แหม! ซ้ำ ๆ ทำตัวสั้น พุคละล้าละลัก เหงื่อแตก เป็นต้น

ตัวอย่างอหฤตสจากวรรณคดีโดยมากปรากฏในคำประพันธ์ที่เกี่ยวกับอิทธิฤทธิ์
ได้แก่บทพากย์เรื่องรามเกียรติ์ ตอนศึกอินทรชิต ซึ่งเป็นบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

...อินทรชิตบิดเบือนกายิน	เหมือนองค์อัมรินทร์
ทรงคุชเอราวัน	
ข้างเนรมิตรฤทธิ์แรงแข็งขัน	เผือกผ่องผิวพรรณ
สีสังข์สอดาคโอฟาร	
สามสิบสามเคียวโสภา	เคียวหนึ่งเจ็ดงา
คังเพชรรัตนจี	
งาหนึ่งเจ็ดโบกขรณี	สระหนึ่งยอมมี
เจ็ดกอบุฒบรรคาล	
กอกหนึ่งเจ็ดคอกวางมาลัย	คอกหนึ่งแบ่งบาน
มีกลีบไคเจ็ดกลีบผกา	
กุสลับหนึ่งมีเพชชิตา	เจ็ดองค์โสภา
แนงนอยล้ำพานงพาด	
นางหนึ่งยอมมีปวิวาร	อีกเจ็ดเขาวมาลัย
ลวนรูปนิรมิตรมารยา	
จับระบ้าร่ายสายหา	ซ้ำเลื่องทางตา
ทำที่คังเทพอัปสร...	

บทความที่พรรณนาเกี่ยวกับข้างเอราวันนี้เป็นบทอัศจรรย์จริง เพราะพรรณนา
ไว้เกินกว่าที่จะมีข้างเช่นนี้ในโลกได้

2.3.3.6 ภยานกรส

ภยานกรส คือรสถั่ว มีความกลัว (ภย) เป็นสภาวะภวะ ภยานกรสเกิดโดย
วิภาวะ (เหตุการณ์ที่ปรากฏ) ได้แก่ได้ยินเสียงผิดปกติ เห็นภูตผีปีศาจ สะดุ้งกลัว หวาด
เสียว เพราะเห็นหมาป่า นกฮูก และการไปสูบ้านร้าง ป่าเปลี่ยว เห็นหรือได้ยินเรื่อง
ของญาติพี่น้องถูกฆ่า หรือต้องโทษถูกจองจำ เป็นต้น

การแสดงภยานกรสนั้น ผู้แสดงแสดงด้วยอนุภาวะ (การทำท่าทาง) คือมือสั่น
เท้าสั่น ทากลอก ขนลุก หน้าซีด เสียงกระเส่า

วยภิจารี (เหตุส่งเสริม) ของภยานกรส ได้แก่ความจังจัง เหงื่อแตก พุดจา
ละล้าละลัก ขนลุก ตัวสั่น เสียงกระเส่า หน้าซีด สงสัย มีคมน หาทิ้ง มีเหตุสะเทือนใจ
สะอึกตกใจอยู่เสมอ ห้วนไหว เซอซ่า สะอึกกลัว เป็นลมชักแน่นิ่ง ทำตาย

ภยานกรสเกิดจากไคยีนเสียงนิคปกติ เห็นภุคผีปีศาจ ไปสงคราม ไปป่าเปลี่ยว
ไปบ้านร้าง ความกลัวเกิดขึ้นด้วยอาการเนื้อตัวหน้าตาผิดปกติ ขาแข้งก้าวไม่ออก ตาลอก-
แลกเหลือกลาน ตัวสั่นงันงก หน้าแห้ง ใจเต้นแรง ขนลุกเกรียว

ถ้าเป็นการแสดงละคร ผู้แสดงแสดงโดยทำมือสั่นเท้าสั่น ตัวแข็งทื่อ และใจ
คอคอดคู้ ใจเต้นแรง ปาก เพดาน คอ แห้งผาก

ตัวอย่างภยานกรสจากวรรณคดีเรื่องรามายาวมหาเวสสันดรชาดก กัมพม์ตรี
ตอนสัตว์ทั้งสามซึ่งเป็นเทพบุตรจำแลงขวางทาง ดังนี้

...ตโย เทวบุตรตา ส่วนเทพยเจ้าทั้งสามก็อำลาสัตวศตุดาคนแดง จำแลงเป็นพญาไกรสร
ราชผาคแดงเสียงสนั่น คังสายอสนีสันตลอคป้า องคหนึ่งเป็นพยัคฆพญาเสือโคร่งคำรณ
รอง องคหนึ่งเป็นเสือเหลืองเ็นองคะนองของหุ้ยคสะมัดบาท ทางองคก็กระทำ
สีหนาทนาพิลึกแสงขน ก็พากันจรดลไปนอนคอบที่ช่องแคบขวางมรคาที่พระนางเซอ
จะเสด็จมาสู่พระบรมศาสดานั้นแล...

2.3.3.7 เราทรรส

เรารทรรส คือรสโกรธ มีความโกรธเป็นสถายีภาวะ มักจะเกิดกับรากษส
ทานพ และคนฉุนเฉียว มีการสู้รบเป็นเหตุ เราทรรสเกิดโดยวิภาวะ (เหตุการณ์ที่ปรากฏ)
คือความโกรธ การพูดใส่ความ การพูดให้เจ็บใจ คุหมิน กล่าวเท็จ อาฆาตจองเวร
กล่าวคำหยาบ ประพฤติกชี่หมเหง ความตระหนี่

ผู้แสดงความโกรธหรือความร้าย แสดงด้วยอนุภาวะ (การทำท่าทาง)
คือเมียน ฉีก บีบ ตัด ตี จับอาวุธขวาง ขา ทำให้เลือดคอก และโดยการท่าทางต่าง ๆ

เช่น ท่าตาแดง เหงื่อตก ขมวคคิ้ว เม้มปาก ขมพิน แก้มสัน บีบปลายมือ เป็นต้น

วยกิจาริ (เหตุส่งเสริม) ของความโกรธไค้แก่ ประเปรี้ยว ไม้มีนชิม ไหว
ตัวต่อเหตุการณ์ ความโกรธเหลืออกสัน ตัวสันไหวระริก คุ ท่าทางทะนงตัว เหงื่อแตก
ตัวสัน ขนลุก พุคตะกุกตะกัก

ตัวอย่างจากวรรณคดีเรื่องรายยาวมหาเวสสันดรชาดกส่วนวนเทศน์ที่แต่ง
เป็นรายยาวกัณฑ์มัทรี ตอนพระเวสสันดรเปลี่ยนอารมณ์ของนางมัทรีจากความรักให้เป็น
ความแค้นเสียเพื่อจะฉอนความเศร้าโศกของพระนางให้เบาบางลง

...นุ มหฺติ คุกรนางนาฏพระนุองรัก ภูทุเท เจ้าผู้มีพักตร์อันดุคณองเสมีอนหนึ่งน้า
ทองทาบทับประเทืองนิวรากะวาวจะลอยลิวเลื้อนลงจากฟ้า ใครไค้เห็นเป็นชวัญตา
ก็จะละเลิงละลายทุกข ปลูกปลื้มอารมณ์ชายไห้เซยสิ้น จะนั่งนอนเดินยืนก็คองอย่าง
วราโรหา พรอมควยเบญจางคจิริรูปเจริญโฉม ประโลมโลกลอมแหลมวิไลลักษณ
ราชบุตตี ประกอบควยเชือกคักคัสมมุติวงศุพงศุภษัตรา เออก็เมื่อเขาเจาจะเขาปา
นาสูงสารป่านประหนึ่งวาวจะไปมิไค้ ท้ารองไห้ฝากลูกมิมิรแลว ครันคลาคุแควเคลื้อน
คลอยเขาสูงๆ ป่านประหนึ่งวาวจะหลงลิมลูกสละผิว คอมีคมีวสิจึงกดับเขามูทำเป็น
บีบน้าตาถือกวาลูกหาย ใครจะไม้รุมบายคายุคความคิคหญิง ถาแมนเจ้าอาศัยควยลูก
จริง ๆ เหมือนวาวจ่า ก็จะมีกดับเขามาแคววันไม้ทันรอน เออนี้เจาเพนจรตาม
สนุกใจ ชมนกชมไม้ในไพรวัน สारพันที่จะมี ทั้งฤาษีสิทธีวิทายาทร คนขรรพเทพารักษ์
ผู้มีพักตร์อันเจริญ เห็นแลวกัณาเพลิกเพลินไม้เหมือนไค้...

2.3.3.8 พิกิตสรส

พิกิตสรส คือรตขัง รตขยะแขยง มีควมขังเป็นสถายีภาวะ พิกิตสรสเกิด
โดยวิภาวะ (เหตุการณ์ที่ปรากฏ) คือการไค้ยินหรือไค้เห็นสิ่งที่ไม่ชอบใจ สิ่งสกปรก สิ่ง
ที่ไม่ปรารถนาหรือเล่าเรื่องสลคใจ เป็นต้น

ในการแสดงพิกิตสรส ผู้แสดงแสดงควยอนุภาวะ (การทำท่าทาง) คือทำตัว
ห่อ ทำหน้ายู้ ท่าอาการขยักขยอนจะอาเจียน ถมน้ำลาย สลคใจ เป็นต้น

วยกิจาริ (เหตุส่งเสริม) ของพิกิตสรสไค้แก่เป็นลมชักแน่นิ่ง สลคใจ เหตุ
สะเทือนใจ ควมมีคมน ป่วยไข้ และควมตาย

พิภัสสรสเกิดขึ้นโดยเห็นสิ่งที่ไม่ปรารถนา และโดยโทษของกลิ่น รส สัมผัส เสียง และโดยจิตใจฟุ้งซ่านมาก

ในการแสดงละคร ผู้แสดงรสนี้จะต้องทำหน้าที่ท่าตาหตุ ทำหน้าที่นิ้วคิ้วขมวด ปิดจมูก ก้มหน้า ก้าวเท้าเดินโซเซ

ในตำราวิทยาศาสตร์ของภรตมุนี กล่าวถึงพิภัสสรสว่ามี 2 อย่างคือ ความขยะแขยงที่ระอาคเกิดจากเห็นเลือด และความขยะแขยงที่ไม่ระอาคเกิดจากเห็นอุจจาระ และหนอน ส่วนในพระคัมภีร์สุโฆสาสังการว่าทั่วทุกที่จะให้ความเกลียดขังเกิดได้ 3 สถานคือ วัตถุมีเลือดรวมความถึงไส้ใหญ่ ไส้น้อยทำให้เกิดการวิ่งเวียน ของเน่า รวมทั้งหนอน และของเหม็นต่าง ๆ ทำให้เกิดความคลื่นเหียน และความจืดจางหมายถึงความขบใจ เคยขบใจสิ่งที่มีสีสนสวยงาม ภายหลังไม่สวยงาม ทำให้เกิดความสงสาร ก็เกิดความเกลียดขึ้น

ตัวอย่างพิภัสสรสในวรรณคดีไทยหาได้ยาก มีอยู่บ้างในเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนที่กล่าวถึงกำเนิดขุนช้าง

ฝ่ายนางเทพทองนั้นนอนหลับ
 วาซางพลายตากยถึงศุถึงชัน
 ยั่งมีนกะกรมหัวเหม
 อาปากควมซางแฉววางไป
 ในณันนั้นวานางเรียกกนก
 นางคววไคตัวเจ้าหัวกลอน
 ครุ่นตื่นฝันตัวปลุกตัวพสัน
 ไทเหม็นซางเหม็นนกกคอกใจ

พลิกกลับก็เพื่อละเมอดัน
 พองขึ้นหัวนั้นเห่นาโขงไป
 บินูเตรงมาแต่ป่าใหญ่
 เขาในหอกกลางที่นางนอน
 เขิญเจ้าขรวัหัดดมานีกอน
 กอคนกกับซางนอนุสบายใจ
 เหียนรากตัวสันไมกุดันไค
 โสภโศภอ้อพอซาไหวชวยทุบคอ...

2.3.3.9 ศานตรส

ศานตรส คือรสสงบ มีความสุขสงบ (สม) เป็นสถायิภาวะ เป็นไปในโมกษะ (ความหลุดพ้น) ศานตรสเกิดขึ้นโดยวิภาวะคือความรู้ธองแท้ ความปราศจากราคะ และความบริสุทธิ์ในจิต

การแสดงศานตรสนั้น ผู้แสดงแสดงด้วยอนุภาวะ คือ ยมะ (การบังคับอินทรีย์) นิยมะ (การประพฤติตามวินัย) อธิษยาคัมภีชยาน หรือ อธิษยาคัมภรญาณ (การเพ่งดวงจิตตนเอง หรือ ความเกี่ยวข้องกับดวงจิตของตน หรือ เข้าสมาธิ) ชารณา (ความตั้งใจแน่วแน่) อุปาสนา (การปฏิบัติในท่าสมาธิ) และ ความกรุณาปราณี ลุบลคำจับต้องศัพท์ทั้งหลาย

วยภิจารีของศานตรส ได้แก่ความไม่มีความเชื่อ หรือไม่แยแสต่อสิ่งใด นึกถึงองค์ภาวนา มั่นอยู่ในองค์ภาวนา ปฏิบัติในอาศรมธรรม¹ ทั้งปวง สะอาด ไม่ไหวถึงชนลุก

ศานตรสประกอบด้วยเหตุแห่งการรู้ความจริงอันถ่องแท้ ซึ่งเกิดขึ้นในโมกษ คือ นิพพาน และ ตรีสรู้อาत्मิน ซึ่งเป็นความสุขและประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง รสที่เรียกว่า ศาสนตนะนี้จะไม่ทุกข์ ไม่เกลียด ไม่ริษยา สม่่าเสมอ เป็นรสคงที่ ไม่เปลี่ยนแปลง ตัวอย่าง

...เมื่อนั่งเมื่อพญาไกรสรและพญาช่างทั้งหลายปรีมาใกล้ เมื่อพญานาคูรัก เมื่อยกษ์ปณณะยังภูเขาค้ำให้สิ้นสูชานุ ประหนึ่งช่างที่มันสิ้นกอลไญุกระนั้นเลา ทานวิชูร บัญจิตก็มีไคหวั่นไหวแมส็กหนอย ประคุดบรรลุดสันติธรรมแล้ว เพราะภาวะหยดยอย...²

ถึงแม้ว่ารสจะเป็นสิ่งสำคัญอย่างหนึ่งในการอ่านเพื่อซาบซึ้งวรรณคดี หรือในการดูละคร แต่ไม่มีผู้ใดสามารถประสมได้ทุกคนไป จะมีได้เฉพาะผู้ที่มีความสามารถพิเศษในภาษาสันสกฤตเรียกว่าพวกมี "สทลหิติน" (man of taste) เพราะประสบการณ์

¹อาศรมธรรมทั้งปวงมี พระหมจารี เป็นนักเรียน 2. คฤหิ เป็นคฤหัสถ์ครองเรือน 3. วานปรสตี สละบ้านเรือนถือบวชอยู่ในป่า 4. สันยาสี เป็นผู้เสียดสละหมคทุกอย่าง.

²แย้ม ประพัฒน์ทอง, พระคัมภีร์สุโพชาสังการ. (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2512), หน้า 376.

³P.V. Kane (translator), History of Sanskrit Poetics (Delhi: Motilal Banarsidass, 1971), p. 366.

ของรสเป็นโลกุตตรโดยธรรมชาติ ตัวของมันมีวิญญาณ การที่จะรู้ว่ารสมีหรือไม่มีอยู่ที่ "สหตถ์" ถ้าสหตถ์พิสูจน์ได้ว่ามีความชื่นชม ทฤษฎีของอานันทวรชนะว่า รสเป็นของที่ต้องเสนอแนะอยู่เสมอ ไม่สามารถเห็นได้โดยตรง ซึ่งต่อมานักทฤษฎีทั้งหลายก็ยอมรับทฤษฎีนี้

เมื่อได้ศึกษารสต่าง ๆ ในการประพันธ์จากตำราอสังการศาสตร์บางเล่ม ผู้วิจัยใครจะสรุปความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องรสของนักอสังการศาสตร์บางท่าน ดังต่อไปนี้

ในตำรานาฏยศาสตร์ของภทมนิ ภทมนิถือว่ารสไม่ใช่หัวข้อสำคัญ แต่ที่ต้องนำมากล่าวไว้ในตำรานาฏยศาสตร์เพราะมันเกี่ยวพันกับการแสดงละคร หน้าของการแสดงละครก็คือส่งรสไปยังผู้ดู โดยใช้ภินยะ 4 ชนิด ถ้าปราศจากรสเสียแล้วการละครก็ไม่สามารถทำอะไรได้ ในนาฏยศาสตร์ส่วนใหญ่ว่าด้วยเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับนักเขียนบทละคร ตัวละคร ส่วนข้อวิเคราะห์ผลทางอารมณ์ที่ต้องการให้เกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นจริง ๆ กับผู้ดู กล่าวไว้ในอภินยาศาสตร์ที่ 6 และที่ 7 ภทมนิกล่าวถึงรสทั้ง 8 รสไว้ในตำรานาฏยศาสตร์ของท่านด้วยการอ้างว่าพระพรหมผู้เป็นเจ้าโคกกล่าวไว้ แก่ของท่านว่ามี 9 รสคือเพิ่มศานตรสด้วย ภทมนิกล่าวถึงเรื่องรสไว้ในตำรานาฏยศาสตร์ว่า ถ้าปราศจากรสแล้วการละครก็ไม่มีความหมายอะไร ในเรื่องรสนั้นการสำเร็จรูปเป็นรสขึ้น เป็นรสโดย้อมมี เพราะวิภาวะ อนุภาวะ และวชิการี (สัญญา) ประกอบกัน ท่านได้ยกตัวอย่างด้วยการกล่าวว่า "ขาวเกิดรสต่าง ๆ เพราะคลุกกับวัตถุเครื่องปรุง (กับขาว) เช่นเอาเครื่องปรุงคลุกกับขาว และกับวัตถุมีน้ำอ้อยเป็นต้น ย่อมเกิดรสสุราขึ้นเป็นต้นฉันใด สหายีภาวะก็ฉันนั้น เป็นภาวะที่ประกอบด้วยภาวะต่าง ๆ ย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพของรส"¹

ภทมนิแสดงว่าเขาตระหนักในเรื่องรส แต่ยังไม่ได้ถือว่ารสเป็นองค์ประกอบสำคัญที่สุดในคำประพันธ์ กล่าวแต่ความหากาวยะ (มหากาพย์) ควรจะมีรสด้วย

¹ แสง มนวิหิต (ผู้แปล), นาฏยศาสตร์ ตำราว่าของภทมนิ, กรมศิลปากรจัดพิมพ์, (พระนคร : ทางหุ่นส่วนจำกัดตีพิมพ์, 2511), หน้า 287.

ภามะกับทัณฑินใช้คำว่า รส เป็นสองความหมายคือใช้ทั่วไป (non - technical) และใช้เฉพาะ (technical) เมื่อภามะกล่าวว่าศาสตร์ทั้งหลายจะเป็นที่ขบใจได้เมื่อผสมกับรสหรือเมื่อทัณฑินกล่าววามหากาพย์ควรแสดงรสด้วย และเมื่อทัณฑินกล่าววามหากาพย์ควรมีรส และภาวะก็หมายถึงความหมายที่ใช้เฉพาะของรส

ทัณฑินกล่าวว่า รสวัต (Rasavat - มีรส) คือรสที่มีเสน่ห์ ควรเรียกได้ว่าเป็นอสังการ เขากล่าวถึงรสทั้งแปด (ไม่รวมศานตะ) ในรูปอสังการ เขาได้กล่าวถึงรสทั้งสี่ได้แก่ ศฤงคาร , เราพระ , วีระ และกรรณา ได้มีคำอธิบายไว้ละเอียด ได้ให้สถาปีภาวะที่คู่กันไว้ด้วย และบอกไว้ด้วยว่าสถาปีภาวะจะกลายเป็นรสได้อย่างไร ทัณฑินได้อธิบายว่าสถาปีภาวะเหล่านี้เมื่อถูกทำให้รุนแรงขึ้นจนถึงที่สุดแล้วจะเปลี่ยนเป็นรส กรรมวิธีดังกล่าวนี้จะต้องมีสิ่งอื่นมาหล่อเลี้ยง (บังคับ) ได้แก่วิภาวะ , อนุภาวะ และวยภิจารี ตัวอย่างเช่น รติ (ความรัก) เมื่อได้รับการสนับสนุนจากองค์ประกอบอื่น ๆ ที่เปลี่ยนเป็นศฤงคาร และโกรธเมื่อถึงจุดสูงสุดของมันก็จะกลายเป็นเราพระ ด้วยเหตุนี้รสก็คือผลรวมของสถาปีกับปัจจัยอื่น ๆ

รุทรภูจะ สนใจเรื่องความคิดเกี่ยวกับรสมากกว่าใคร ๆ ในบรรดานักทฤษฎี อสังการ เขาเป็นนักเขียนคนแรกที่กล่าวถึงเรื่องรสไว้ในหนังสือกาวยาลังการหลายบท เขาบอกว่ารสมิ 10 รส และกล่าวถึงศฤงคารไว้ยิ่งยกว่ามาก เขาว่าศฤงการมี 2 ประเภท คือ สัมโภค กับวิประสมกะเขาถือว่ารสมิไม่ใช่ปัจจัยที่จำเป็นที่สุดในการประเมินค่าร้อยกรของ

เมื่อมีขบวนการทฤษฎีขึ้น และมีการยอมรับว่ารสมิเป็นจุดมุ่งหมายของสุนทรีย์ที่สำคัญยิ่ง ก็เลยถือว่ารสมิเป็นเพียงส่วนประกอบให้เกิดความสวยงามต่อไปไม่ได้แล้ว เพราะถ้ารสมิเป็น " วิญญาน " (อาตมัน) มันก็จะต้องเป็นตัวละครสำคัญที่องค์ประกอบอื่น ๆ ต้องเป็นรองมันเท่านั้น รสกลายเป็นสิ่งที่ต้องเอาสิ่งอื่นมาประดับให้ ไม่ใช่เป็นเครื่องประดับเสียเอง คือเป็น " อสังการยะ " ไม่ใช่อสังการอีกต่อไป

อานันทวรรณะ เห็นว่าในกาพย์นั้นรสมิไม่ใช่องค์ประกอบที่เด่นทุกแห่ง บางทีก็มีบทบาทรอง รสอย่างหนึ่งอาจช่วยเกื้อหนุนรสอีกอย่างหนึ่งก็ได้ด้วย

ภักดิ์ โลดหลอง ให้ความเห็นวาระสในความหมายเบื้องต้นเป็นสมบัติของตัวเอง เช่น พระราม พระรามรักนางสีดา และผู้แต่งก็บรรยายความรักนี้ด้วยถ้อยคำที่เหมาะสม ผู้ชมมอบให้ตัวละครซึ่งมีความเฉลียวฉลาดในการแสดง ซึ่งเก่งกว่าตัวก็สามารถแสดงอารมณ์ที่เหมือนพระราม แล้วแสดงความรักที่มีต่อนางสีดาออกมาให้ผู้ชูล้อตามได้ โลดหลองหมายความว่าผู้ดูก็ใจที่เห็นผู้แสดงเอาตัวแทนพระรามเหมือนกับเป็นพระรามจริง ๆ และแสดงความรักของพระรามที่มีต่อนางสีดาออกมาได้ รสที่เรียกว่าศตงคารปรากฏอยู่ในตัวพระราม ทรรศนะนี้เรียกว่า อุตฺตมตีวาท คือพูดถึงรสจากจุดยืนของผู้แสดง

ตรี กังกุกะ คิดวาระสเป็นเรื่องราวของข้อวินิจฉัย ตัวละครที่ฝึกซ้อมมาในศิลปะของการแสดงท่าทางใดอย่างเฉลียวฉลาดก็จะแสดงบทบาทของตัววิบุรุษจริง ๆ ได้ ผู้ดูก็จะเข้าใจในทันทีว่าตัวละครนั้นไม่ได้ต่างจากวิบุรุษจริง และแสดงว่าความรักของพระรามเกิดจากอนุภาวะ (การให้ทำทาง) วยภิจารีภาวะ (เหตุส่งเสริม) ที่ตัวผู้แสดงแสดงให้เราเห็น และผู้ดูก็จะนึกไปถึงความรักนั้น แล้วก็พอกพอใจ ในที่นี้รสถูกกล่าวถึงให้เกี่ยวโยงกับตัวผู้ดู พูดถึงรสจากจุดยืนของผู้ดู

ภักดิ์ นายกะ ไม่ยอมรับวาระสเป็นข้อสรุป และไม่เชื่อว่ารสอยู่ที่ผู้ดู

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย